

1925 чылдың август
31-де үнүн эгелээн

ШЫН

№ 43
(17844)

2010 чылдың
апрель 20,
вторник

Садар өртээ
5 рубль.

e-mail:shyntuva@mail.ru

Валерия КОНГАР

«ЫРААЖЫ ХЕМНИЦ ОГЛУ БОЛГАШ...»

Тываның Улустун чогаалчызы М.Б.Кенин-Лопсан
85 харлаан

Апрель 16-да Тываның Национал музейинге ТР-ниң Улустун чогаалчызы, төөгү эртемнериниң доктору, РФ-тиң культуразының алдарлыг ажилдакчызы, Хамнар ниитилелиниң президенти, «Шаманизмниң дириг эртинези» деп аттың эдилекчизи Монгуш Борахович Кенин-Лопсанның 85 харлаан юбилейинге тураскааткан байырлыг хемчег болуп эрткен.

Аңаа ТР-ниң Чазааның Даргазы Ш.В. Кара-оол, ооң оралакчызы А.П. Дамба-Хуурак, Улуг Хуралдың Төлээлекчилер палатазының даргазы Х.Д. Монгуш, ТР-ниң Культура болгаш туризм яамызының сайыды В.О. Донгак база хоочун башкылар, чогаалчылар болгаш оон-даа өске аалчылар киришкен.

Байырлалды ажыдарда, музейниң кирер кол экинге «Дүнгүр» база «Адыг-Ээрен» хамнар ниитилелиниң хамнарының юбилейге эки күзүшкүннер чедиргенибиле эгелээн. Аалчылар музейниң иштинче кирип келири билек-ле, Кызылдың уран чүүл колледжиниң студентилери аян тудуп, концертин бараалгаткан.

Байырлыг хүнде бир онза болушкун — Национал музейниң база бир делгелге залының ажитынган. Чаа делгелгени «Дүнгүрлер кыйгызы» деп адап, тыва хамнаашкынга тураскааткан. Хамнаашкын тыва чоннун угаан-медерелиниң бир чугула кезээ болуп, шажын-чүдүлгевисти, езу-чаңчылдарыны камгалап арттыраарыныска улуг идигни берген. Музейниң ажилдакчыларының санап турары-биле алырга, бо делгелге чүгле этнограф-эртемденерге болгаш чурт шинчилекчилеринге солун болур эвес, а хамнаашкын деп бурунгу чүдүлгө биле бир дугаар таваржып турар бөдүүн көрүкчүге база солун болур. Оон аңгыда делгелгеде эртем ажилын хамнаашкынга тураскааткан эртемденнер дугайында стенд база бар. Оларның аразында тюрколог В.В.Радлов, Н.Ф. Катанов, С.И.Вайнштейн, С.Е. Малов база даштыкы шинчилекчилер Хеймо Лаппалайнен, М.Харнер, П.Уккусич бар. База ол ышкаш Тываның эң-не кол хамы, тыва хамнаашкын президенти М.Б.Кенин-Лопсанның эртем ажилдарын делгээн.

«Дүнгүрлер кыйгызы» делгел-

гениң ажыдышкынының соонда, аалчыларны музейниң конференц залынче байырлыг кезээне чаалаан. Юбилейге байыр чедирери-биле ТР-ниң Чазааның Даргазы Ш.В.Кара-оолга сөстү берген. Шолбан Валерьевич байыр чедиреишкенин: «Монгуш Борахович дээрге эң-не ышгаргай кижилерниң бирээзи, тыва чонувустун арын-нүүрү, бистин өгбелеривистин келген чаңчылдарынысты көргүзүп турар киж дээрзин шупту билер бис. Ол ышкаш бурунгу өгбелеривистин сугга, черчуртувуска, хүнге чалбарып чораанының дугайында биске чугаалап, ном-сеткүүл таварыштыр арттырып турары дээрге, канчаар-даа аажок улуг чедиреишкен деп санаар мен. Оон холундан хөй санныг тыва чаңчылдар дугайында номнарның үнгени таварылга эвес. Ынчангаш Тыва чуртун хөй националдыг чурттакчыларының өмүнээзинден улуг өгбевиске быжыг кадыкшылды күзеп, четтиргенивисти илеретпишаан, ам-даа бистин аравыска чүс чыл чоруурунарны база ам-даа хөй санныг чедиреишкенин күзедивис» — деп чугаалаан. Оон соонда аалчылар тус-тузунда чылыг күзүшкүннерни күзеп, боодал чектерни сунуп, белек-селээн сөзнээн.

Национал музейниң хамнаашкын шинчилээр талазы-биле килдистин эргелекчизи Алдынай Седен-Хуурак Тываның дириг эртинези М.Б. Кенин-Лопсанга улуг белек кылдыр оон чырыкче үнген

ийи номун сөзнээн. Бо номнар дугайын Монгуш Борахович безин билбес турган болгаш, бир дугаар көрүп турарын А.Седен-Хуурак демдегледі. Ук номнарны англи дыл кырынче очулдурга, парлап үндүрген болуп турар.

Хөгжүмнүг белек кылдыр сөзү М.Кенин-Лопсанның, аялгазы О.Сарыгларны «Ыраажы хем» деп ырыны Тываның улусчу артизи С.Ириль болгаш алдарлыг артизи Л.Мортай-оол уян үннери-биле чаңгыландыр куусеткен.

Монгуш Борахович бодунун ээлчээнде чаагай күзүшкүннерге хары кылдыр: «Бо хүн меңээ байыр чедирери-биле чедип келгениңер база силерниң чылыг-чымчак сестеринер дээш сеткилим ханызындан улуу-биле өөрүп четтирип тур мен. Бо чүгле чаңгыс кижиниң байырлалы эвес, а бүдүн республиканың байырлалы-дыр. Чүге дизе бо чыл — Туризм чылы. А туризм дээрге, бистин чурт-вустун хөгжүп сайзыраары болур. Ак-көк Тывавыста скиф алдыны бар болганда, алдын туризм деп санаар мен. Тыва Республика үези кээрге, туризмниң төвү апар деп бүзүрээр мен. Ынчангаш бистер, тыва чон, аңаа чоргаарларны ужуруг бис» — деп өөрүп четтиришкенин илереткен.

Владимир САВИНЫХТЫҢ тырттырган чуруу.

Лориса ООРЖАК — Европаның 3 дакпыр чемпиону

«2010 чылдың апрель 16-нын хүнүнде Баку хоорайга хостуг хүрешке делегей чемпионатында Лориса Ооржак кыс мөгелерниң 48 килограмм чедир деңзи категориязының финалынга Великобритания дээш хүрежип турар Яна Стадникти 2:0, 3:0 санга тиилээш, хостуг хүрешке Европаның 3 дакпыр чемпиону болган.

Улуг ат-алдарны Лориса баштайында 2005 чылда алган, ийги дугаар чедишкени ол 2007 чылда төлөптиг болган. Хүлөр медальдарны поляк Ивона Матковская болгаш француз Мелани Лесафр алган» — деп, «Весь спорт» аттыг спортчу медээлер агентилели дыңнаткан.

Чемпионатка командалар аразында чаалап алган медальдарны ниити саны-биле Россия бирги черде болган. Маргылдаага Россияның херээжен командазы ниитизи-биле

беш медальды — ийи алдын, ийи мөңгүн болгаш бир хүлөр медальды чаалап алгаш, командалар аразында тиилеп үнген. Ийги черде Азербайджанның чыынды командазы (2-0-0), үшкү черни Болгарияның мөгелери (1-1-1) алган. Бистин мөге уругларывыс очколар тыпсыр зачетка 52 балл алгаш, ол талазы-биле шупту командаларны ашкан.

Лориса Ооржактан аңгыда, Россияның херээжен мөгелер аразында алдын медальды Любовь Волосова (63 килге чедир), мөңгүнү — Наталья Гольц (55 килге чедир), Екатерина Букина (72 килге чедир), хүлөр медальды Алена Карташова (67 килге чедир) чаалап алган.

ЧУРУКТА: Пятница. Баку. Хостуг хүрешке Европа чемпионатында Л.Ооржак Яна Стадникти тиилээн.

Опан САТ — «Европа-2010» чемпионадының тиилекчизи

Баку хоорайга эрткен хостуг хүрешке Европа чемпионатында чаңгыс чер-чурттуувус Опан Сат чайынналчак тиилелгени бистин республикага эккелген. Спортчу хүреш федерациязының вице-президенти, Россияның алдарлыг тренери Дмитрий Миндиавили тыва спортчунуң тиилелгези дээш Тываның Баштыңыга болгаш республиканың спортчу хөй-ниитизинге байырны чедирген.

«Хүндүлүг Шолбан Валерьевич! Баку хоорайга эрткен Европа чемпионатында Опан Саттын чайынналчак чедишкени дээш Силерге болгаш Тыва Республиканың спортчу хөй-ниитизинге байырны чедирип тур мен. Ол дыка шырак мөгелерни октааш, бодунун деңзизинге тиилелгени чедип алган. Оон техниктиг болгаш авангыр чараш хүрежи көрүкчүлериң болгаш аарыкчыларның сонуургалын хаара туткан» деп телеграммада онзалап айыткан.

Российски спорттун хөгжүлдэинге бурунгаар чүткүлдүг спортчуларны кижизидеринге база республикада хүрештин спортчу хевирлерин сайзырадырынга моон-даа соңгаар чедишкенин Дмитрий Миндиавили күзээн.

ТЫВА — ЧАҢГЫС ЭП-СЕТКИЛДИҢ ДЕВИСКЭЭРИ

• Чоннуң байырлалындан репортаж

Эрткен субботада, апрель 17-де, найысылал Кызылдың Арат шөлүңгө Тываның үндөзүн хоойлузунга өскерилгелер кириери-биле бадылаашкынның чедишкенин эрткени дээш чоннуң улуг байырлалы болуп эрткен. Ук байырлалды республиканың шупту кожууннар төвүңгө демдеглер эрттирген. Бо байырлал «Тыва — чаңгыс эп-сеткилдин девискээри» деп кыйгырыг-биле эрткен.

Час бодунуң эргезинче долузу-биле кирзе-даа, хүн карааның херелдери чылытса-даа, соок ам-даа «бар мен» дээш соок салгынын хадып каап турар хүн болган. Хоорайның төвүңгө чоокшулаан тудум, хөгжүмнүң дыңналыры дам барып, чонну «кыйгырып» турган. Чеже-даа агаар-бойдус салгын-хаттыг, соок-даа болза, найысылалдың улуг-бичии чурттачылары болгаш аалчылары кады демниг байырлаары-биле төп шөлде чыгып келген. Кандыг-даа байырлалдың каастакчылары, хөөн кирикчилери ынак артистеривис болгай. Олар уян чараш үннери, ырлары-биле сеткил-сагышты сергедип, ишти-хөңнүн көдүрүптер хуулгазын күштүг. Төпте тургускан тускай сценадан артистеривис аян тудуп, чыылган чонну уткуп ап турган. Ыры, танцы-самкижи бүрүзүнүң сеткилин өөртүп, байырлалды каас-шинчи кирибишаан, улам-на каастап, хамыктың кичээнгеин хаара туткан.

Башкарыкчылар дыңзыг, тода үннери-биле Тыва чуртувусту ал-

гаан, ооң бойдус чурумалын мактаан сестери-биле байырлалдың киржикчилери-биле амыр-менди солчуп, оларның көрүжүн боттарыңче сорунзалады. Чонга байыр чедирери-биле ТР-нің Чазаның Даргазы Шолбан Валерьевич Кара-оолга сөстү берген. Ол чыылган чонга: «Бо дээрже, бир-ле дугаарында, Тыва чуртувуска чаңгыс аай болуп, чаңгыс күш-биле бодувустуң кол үндөзүн хоойлу-вуска өскерилгелерни кирип алгаш, чаа чуртталгаже басымысты кылып, келир үеде чедишкенин ажалдаары дээш бадылаашкынны кылган болганы-выста, байырлавайн канчаар бис. Эрге-дужаалдың мурнундан база ажил-агыйывыс аайы-биле-даа болза, бистиң чонувус бисти бо хире чаңгыс аай, чаңгыс күш болу-нар деп кыйгырып турда, бистер ажилдаар ужуруг бис. Ынчангаш бо хүн чоннуң байырлалы болуп турары дээрже-ле, биске улуг аскежик-тир. Демнигге күштүг бис» — деп, Тыва Чазактың мурнундан байыры чедирген.

Чазак Даргазының байыр чедиришкенин соонда, ТР-нің Чазаның Даргазының хүндүлел бижиктерин тывыскан. «Хамааты турушка идепкейи дээш база нии-тилел-политиктиг деңнелдин на-циялар аразында чөпшээржил-гезиниң хандырылгасынга кириген үлүү дээш» Чазак Даргазының хүндүлел бижиктери-биле № 4 проф-фессионал училищениң дирек-торунуң оралакчызы Анна Муха-меджановна Потапова болгаш Кызыл хоорайның «Восток» КХН-ниң директору Сергей Васильевич Уюсовка тывыскан.

Байырлыг кезек соонда сцена артындан хөй санныг янзы-бүрү өңнерлиг шарлар хөгжүм-биле кады дээрже шуужуп үндү. Чыыл-ган чон өөрүшкүзүн илередип, шупту чаңгыс дем-биле дээрже үр-ле көрдүлөр. А ол шарлар байыр-лалдың «Тыва — чаңгыс эп-сет-килдин девискээри» деп кыйгырыг-биле демниг күштүг болгаш кады бис дээш ол-ла ужуп үнген бөлүү-биле ак-көк дээрниң талы-гырынче ырап чорупту.

Байырлалды концерт уламчы-лаан. Концерт соонда хөглүг мар-гылдаалар болгаш солун хемчег-лер болган. Кызылчылар болгаш аалчылар байырлалды эки эрт-тиргеннер.

Виктория САИН.
Ай-кыс МАСПЫК-ООЛДУҢ
тырттырган чуруктары.

А.М.Потаповага Хүндүлел бижикти тыпсып турары.

«Октай» бөлүк күүселде чезинде.

Чонга танцы-самны бараалгадып...

Бичии чаштар база байырлалда.

Тыва Республиканың Аңныыр болгаш балыктаашкын талазы-биле күрүне комитеди

Дужаал №38-ос

2010 чылдың апрель 16 Кызыл хоорай

Россия Федерациязының 2009 чылдың январь 10 «Дириг бойдустуң аңнап болур объектилеринге хамаарышкан аң-меңни, кушту аңнап болурун дугайында» № 18 доктаалы езугаар Тыва Республиканың Аңныыр болгаш балыктаашкын талазы-биле күрүне комитединиң Дүрүмүңгө болгаш Россияның Көдээ ажил-агый яамызының 2009 чылдың июль 24-те «Тыва Республикада дириг бойдустуң аңнап болур объектилеринге хамаарышкан аң-меңни аңнаар лимиттерни дүүштүрериниң дугайында» № ВИ-9/4318 чагаазыгга дүүштүр дужаарым болза:

1. Часкы-чайгы аңныыр сезонун ажыдар: адыгларның — 2010 чылдың апрель 20-ден май 20-ге чедир; 10 хардан өрү назылыг аскыр телерниң — 2010 чылдың май 1-ден май 31-ге чедир; аскыр сыыннарның мыйызын тывары-биле — 2010 чылдың июнь 1-ден июль 15-ке чедир; черлик хаваннарның — 2010 чылдың июнь 1-ден июль 31-ге чедир; чалгынның болгаш сугга эштир куштарның (кара-куш, күртүнүң аскырлары, эр өдүрөктер, вальдшнептер) — 2010 чылдың апрель 24-тен май 9-ка чедир.
2. 2010 чылдың часкы-чайгы аңныыр сезонунда

адыгларны, телерни, сыыннарны, черлик хаваннарны аңнаар лимиттерниң хуваалдазын кожуннар болгаш аңныыр-тывыш хереглекчилериниң херегелениң аайы-биле (№ 1 капсырылга, № 2 капсырылга) доктаадыр.

3. Чаңгыс хүн дургузунда аңнап болурунун нормазын тургузар: чалгынның куштар 2 кара-куш, 4 күртү, 2 кас, 5 өдүрөк, 6 куликти аңнап болур.

4. Тыва Республиканың Чазаның 2010 чылдың март 23-те «Тыва Республиканың Чазаның 2007 чылдың февраль 28-те № 294 доктаалыг өскерилгелер кириериниң дугайында» № 97 доктаалы езугаар Хадың хөлдү долгандыр 1000 метр камгалалдыг девискээрде турар куштарже болгаш аң-меңже аңнаашкынны чорударын хоруур.

5. Те-чуңманың трофейлиг көргүзүү баксырааны-биле база ол ышкаш оларның ниити санын болгаш неперээнин тодарадыры-биле Тыва Республиканың Чаа-Хөл кожунунун девискээринде арга-арыглыг Шаңчы деп черге часкы-чайгы аңныыр сезонунуң үезинде аңнаашкынны хоруур.

6. Арга-арыгларда бедик деңнелдиг өрт айылы тургустунуп келгени-биле аңныыр хереглекчилери, комитет-тин районнар аразының килдистериниң специалистери аңчыларга арга-арыгже кирер путевка бээрин чүгле тускай эртирилгелер көргүскенин соонда чорудар.

7. Кижилерге болгаш дириг амытаннарга айылдыг халдавырлыг аарыгларны болдурбазы-биле комитеттин районнар аразында килдистериниң специалистери болгаш аңныыр хереглекчилери аңнап болур аң-меңниң билдинмес чылдагаан-биле өлүп хораан таварылгаларының дугайында ТР-нің Аңныыр болгаш балыктаашкын талазы-биле күрүне комитединче болгаш Ветеринарлыг хайгаарал албанынче дарый дыңнадыр.

ТР-нің Аңныыр болгаш балыктаашкын талазы-биле күрүне комитединиң даргазы Александр НОВИКОВ.

Тыва Республиканың Адвокаттар палатазының чанында квалификация комиссиязының кежигүннериниң албан-дужаалын ээлээринге конкурсту чарлаарының дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ УЛУГ ХУРАЛЫНЫҢ ТӨЛЭЭЛЕКЧИЛЕР ПАЛАТАЗЫНЫҢ ДОКТААЛЫ

Тыва Республиканың 2003 чылдың декабрь 11-д «Тыва Республиканың девискээринде адвокат ажыл чорудулгасы-биле холбашкан айтырыгларны таарыштырып башкарыының дугайында» № 464 УХ-Хоойлузунун 6 чүүлүнүн 2 кезээнге үндезилеп, Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының доктаадыры болза:

1. Тыва Республиканың Адвокаттар палатазының чанында квалификация комиссиязының кежигүннериниң хостуг ийи олудун ээлээринге конкурсту чарлап тур.
2. Бо доктаалды Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлузунун палатазынче чорудар.
3. Бо доктаал ону хүлээп алган хүнүнден күштүг бо кирер.

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының даргазы Х. МОНГУШ.

2010 чылдың апрель 15
№ 530 Тп-И

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ХООЙЛУЛАРЫ

«Тыва Республиканың Музей фондузунун болгаш Тыва республикада музейлер дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунга өскерилгелер кириеринин дугайында Хоойлужудулга палатазы 2010 чылдың март 2-де хчлээп алган
Төлээлекчилер палатазы 2010 чылдың апрель 1-де ччлүдүз деп көргөн

1 чүүл
 1996 чылдың ноябрь 23-те № 651 «Тыва Республиканың Музей фондузунун болгаш Тыва Республикада музейлер дугайында» (Тыва Республиканың хоойлужудулга чыындызы, 2001 чыл, № 2, 78 чүүл; «Тувинская правда», 2004 чылдың декабрь 31-де; 2008 чылдың август 21-де; «Шын», 2008 чылдың сентябрь 2-де) Тыва Республиканың Хоойлузунга дараазында өскерилгелерни кириер:
 1) 4-кү чүүлде «тус чер чагыргалары» деп сөстөрни «муниципалдыг тургузуларның чагыргалары» деп сөстөр-биле солугур;
 2) 5-ки чүүлдүн 2-ги кеззэнде «тус чер чагыргалары» деп сөстөрни «муниципалдыг тургузуларның чагыргалары» деп сөстөр-биле солугур;
 3) 9-ку чүүлдүн бирги абзазында дараазында эдилге-биле бижири:
 «Музейлер эт-херекселдерин болгаш музейлер коллекцияларын күрүнени эвес музейлерге быжыглаарын оперативтиг башкарылга эргезинге Россия Федерациязының хоойлужудулгазынга дүүштүр өнчү ээзи боттандыраар.»;
 4) 12-ги чүүлдүн бирги абзазында «Тыва Республиканың болгаш Россия Федерациязының хоойлужудулгазынга» деп сөстөр-биле солугур.

циязының хоойлужудулгазынга» деп сөстөрни «Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың хоойлужудулгазынга» деп сөстөр-биле солугур;
 5) 15-ки чүүлдүн үшкү абзазында «Тыва Республиканың» деп сөстөрни «Россия Федерациязының» деп сөстөр-биле солугур;
 6) 36-гы чүүлдүн бешки абзазында «тус чер чагыргалары» деп сөстөрни «муниципалдыг тургузуларның чагыргалары» деп сөстөр-биле солугур;
 7) 39-ку чүүлде «Тыва Республиканың болгаш Россия Федерациязының хоойлужудулгазынга» деп сөстөрни «Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың хоойлужудулгазынга» деп сөстөр-биле солугур.

2 чүүл
 Бо Хоойлу ону албан-езузу-биле парлаан хүнүнден эгелээш, он хонук эрткен соонда, **Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш. КАРА-ООЛ.**
Кызыл хоорай
 № 1826 УХ-II
 2010 чылдың апрель 9.

«Тыва Республикага ханны болгаш ооң компонентилерин донорлаарының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунун 4 чүүлүнге өскерилгелер кириеринин дугайында Хоойлужудулга палатазы 2010 чылдың март 2-де хчлээп алган
Төлээлекчилер палатазы 2010 чылдың апрель 1-де ччлүдүз деп көргөн

1 чүүл
 2004 чылдың декабрь 29-та № 1038 УХ-I «Тыва Республикага ханны болгаш ооң компонентилерин донорлаарының дугайында» («Тувинская правда», 2004 чылдың декабрь 31-де; 2007 чылдың июнь 7-де, июнь 28-те; 2008 чылдың январь 31-де; 2009 чылдың апрель 9-та; «Шын», 2007 чылдың июнь 5-те; 2009 чылдың апрель 14-те) Тыва Республиканың Хоойлузунун 4-кү чүүлүнүн үшкү

абзазын күжүн чидирген деп санаар.

2 чүүл
 Бо Хоойлу ону албан-езузу-биле парлаан хүнүнден эгелээш, он хонук эрткен соонда, **Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш. КАРА-ООЛ.**
Кызыл хоорай
 № 1830 УХ-II
 2010 чылдың апрель 9.

«Тыва Республиканың девискээринге халдавырлыг аарыгларның тараарын баш бурунгаар болдурбас болгаш узуткаар талазы-биле хемчеглерниң дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунун 19 чүүлүнге өскерилгелер кириеринин дугайында Хоойлужудулга палатазы 2010 чылдың март 2-де хчлээп алган
Төлээлекчилер палатазы 2010 чылдың апрель 1-де ччлүдүз деп көргөн

1 чүүл
 2004 чылдың декабрь 29-та № 1040 УХ-I «Тыва Республиканың девискээринге халдавырлыг аарыгларның тараарын баш бурунгаар болдурбас болгаш узуткаар талазы-биле хемчеглерниң дугайында» («Тувинская правда», 2004 чылдың декабрь 31-де; 2005 чылдың май 19-та; 2008 чылдың январь 31-де, май 15-те; 2009 чылдың июнь 6-да; «Шын», 2008 чылдың май 22-де; 2009 чылдың июнь 9-та) Тыва Республиканың Хоойлузунун 19-ку чүүлүн дараазында эдилге-биле бижири:
 «19 чүүл. Поствакциналдыг нарыыдашкыннар-биле холбаалыг 15 хар чедир назылыг аарыг уругну ажаап турар таварылгада түр када ажылдаар шинээн чидиргенде алыр пособие
 Ада-иезиниң кайы-бирээзи (хоойлу езугаар өске-даа төлээ) азы өг-бүлениң өске

кежигүнү поствакциналдыг нарыыдашкыннар-биле холбаалыг 15 хар чедир назылыг аарыг уругну ажаап турар таварылгада, түр када ажылдаар шинээн чидиргенде алыр пособиени федералдыг хоойлу-биле док-тааткан хемчээлге, бичии уруг-биле стационарлыг эмнээшкн-профилактиктиг албан черинге кады турар үезиниң азы амбулаторлуг эмнээшкн дургузунда алыр эргелиг болур.».

2 чүүл
 Бо Хоойлу ону албан-езузу-биле парлаан хүнүнден эгелээш, он хонук эрткен соонда, күштүг болур.
Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш. КАРА-ООЛ
Кызыл хоорай
 № 1834 УХ-II
 2010 чылдың апрель 9.

«Тыва Республикага орнукшудулга болгаш хөөржүдүлге херээниң дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунун 11 база 12 чүүлдеринге өскерилгелер кириеринин дугайында Хоойлужудулга палатазы 2010 чылдың март 2-де хчлээп алган
Төлээлекчилер палатазы 2010 чылдың апрель 1-де ччлүдүз деп көргөн

1 чүүл
 2000 чылдың август 16-да № 543 «Тыва Республикага орнукшудулга болгаш хөөржүдүлге херээниң дугайында» («Тувинская правда», 2000 чылдың сентябрь 26-да; декабрь 19-та; 2001 чылдың январь 6-да; 2004 чылдың декабрь 31-де; 2007 чылдың июнь 23-те, декабрь 18-те; 2009 чылдың май

16-да, декабрь 3-те; «Шын», 2000 чылдың декабрь 21-де; 2007 чылдың ноябрь 27-де; 2009 чылдың май 19-та, декабрь 1-де) Тыва Республиканың Хоойлузунга дараазында өскерилгелерни кириер:
 1) 11-ги чүүлдүн 3-кү кеззэнге:
 а) «он хонук хуусаада» деп сөстөрниң мурнунга «ол албанның айтырыг тургускан

хүнүнден эгелээш» деп сөстөрни немээр, «ажылдаарын турган» деп сөстөрни «түр када ажылдаар шинээн чидирген таварылгада болгаш өлген хүнүнде ие байдалы-биле холбаштыр ыяп-ла социал камгаладылга турбаан» деп сөстөр-биле солугур;

б) дараазында уткалыг абзацты немээр: «Орнукшудулга талазы-биле ачы-дузаларның магадылаттыг даңзызын езугаар бээр дузаларның өрттүн, бир эвес айыттыг дузаларның орнун тургузуп бээр дугайында айтырыгны орнукшудулга кылган хүнүнден эгелээш, алды айдан орай эвесте кириген болза, өлгениниң дугайында справкага үндезилеп, хөөржүдүлге херээниң айтырыгларының талазы-биле тускайжыттыг албан черинге эгидер.»;

2) 12-ги чүүлдүн 3-кү кеззэнге:
 а) үшкү абзацта «ажылдаарын турган» деп сөстөрни «түр када ажылдаар шинээн чидирген таварылгада болгаш өлген хүнүнде ие байдалы-биле холбаштыр ыяп-ла социал камгаладылга турбаан» деп сөстөр-биле солугур;

б) дөрткү абзацты дараазында эдилге-биле бижири:
 «түр када ажылдаар шинээн чидирген таварылгада болгаш мөчөөн кижиге хамаарыштыр өлген хүнүнде ие байдалы-биле

холбаштыр, бир болза мөчөөн назы четпээн кижиниң ол назы четпээн кижиниң өлгөн хүнүнде ада-иезиниң кайы-бирээзинге (хоойлу езугаар өске-даа төлээге) азы өг-бүлениң өске кежигүнүге хамаарыштыр ыяп-ла социал камгаладылга талазы-биле камгалакчы болуп турган организация (өске-даа ажыл берикчизи);»;

в) дараазында уткалыг абзацты немээр: «өлгөн хүнүнде мөчөөн кижиге камгаладыкчы кылдыр бүрүткеткен, бир болза мөчөөн назы четпээн кижиниң ол назы четпээн кижиниң өлгөн хүнүнде ада-иезиниң кайы-бирээзи (хоойлу езугаар төлээзи) азы өг-бүлениң өске кежигүнү камгаладыкчы кылдыр бүрүткеткен турган Россия Федерациязының Социал камгаладылга фондузунун девискээр органы.».

2 чүүл

Бо Хоойлу ону албан-езузу-биле парлаан хүнүнден эгелээш, он хонук эрткен соонда, күштүг болур.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш. КАРА-ООЛ
Кызыл хоорай
 № 1836 УХ-II
 2010 чылдың апрель 9.

«Улустун уран-шевер ус-тывыштарының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунга өскерилгелер кириеринин дугайында

Хоойлужудулга палатазы 2009 чылдың октябрь 21-де хчлээп алган
Хоойлужудулга палатазы 2010 чылдың март 2-де дагын катап хчлээп алган
Төлээлекчилер палатазы 2010 чылдың апрель 1-де ччлүдүз деп көргөн

1 чүүл

1999 чылдың ноябрь 30-де № 374 «Улустун уран-шевер ус-тывыштарының дугайында» («Тувинская правда», 2000 чылдың январь 13-те; 2004 чылдың ноябрь 6-да; 2005 чылдың март 1-де) Тыва Республиканың Хоойлузунга дараазында өскерилгелерни кириер:

1) 2-ги чүүлдү дараазында эдилге-биле бижири:

«2 чүүл. Кол билиглер
 Бо Хоойлуның сорулгаларына дараазында кол билиглерни ажылгаар:

улустун уран-шевер ус-тывыжы — ажыктыг база (азы) каасталга сорулгазынга уран чүүл кылыгларын тургузар талазы-биле улусчу уран чүүлдүн чаңчылдарын тодаргай черге, улустун уран-шевер ус-тывыштарының мастерлериниң хол-биле база (азы) механизастаттыг күш-ажылының чогадыкчы ажыл-чорудулгазынга коллективтиг шингээдишкнни болгаш салгал дамчырын сайзырадырының үндезининге боттандыраар ажыл-чорудулгазы, улусчу чогадылганың хевирлериниң бирээзи;

улустун уран-шевер ус-тывыжының чаңчыл езугаар турар чери — улустун уран-шевер ус-тывыжының онзагай чаңчылдарына дүүштүр төөгүнүн байдалдары-биле тургустунган болгаш сайзырап турар, ооң социал-амыдырал инфраструктуразы бар база эргежок чугула чиг эт курлавырлары туруп болур девискээр болур;

улустун уран-шевер ус-тывыжының кылдыгачан чүүл ол-ла ус-тывыштын чаңчылдарына дүүштүр белеткээн, ажыктыг база (азы) каасталга сорулгалыг уран чүүл кылдыны;

улустун уран-шевер ус-тывыжының эн ховар кылдыгачан чүүл уран чүүл талазы-биле эн бедик үнелиг, бодунун хевиринде кара чаңгыс улустун уран-шевер ус-тывыжының кылдыны;

улустун уран-шевер ус-тывыжының кылдыгачан чүүлүнүн чаңгыс аай үлегери белен кылдыгачан чүүл, чурук (схемалар, чижек композиция), макеттер (модельдер) хевиринге кылган болгаш тургускан чурум езугаар, ооң иштинде чогадыкчы хевирни өскерттип ажылгааны-биле ону катап тургузарына бердинген чижек;

улустун уран-шевер ус-тывыжының мастери улустун тодаргай уран-шевер ус-тывыжының кылдыны ооң езу-чаңчылдарына дүүштүр белеткээр кижиге;

2) 3-кү чүүлдү дараазында эдилге-биле бижири:

«3 чүүл. Тыва Республиканың улустун уран-шевер ус-тывыштарының талазы-биле хоойлужудулга
 Тыва Республиканың улустун уран-шевер ус-тывыштарының талазы-биле хоойлужудулга Россия Федерациязының Конституциязының чогуур дүрүмнеринге, «Культура дугайында Россия Федерациязының хоой-

лужудулгазының үндезиннери», «Культураның үнелиг чүүлдерин үндүр болгаш кири сөөртүрүнүн дугайында», «Өөредилге дугайында» Россия Федерациязының хоойлуларынга, «Россия Федерациязының Музей фондузунун болгаш Россия Федерациязының музейлер дугайында», «Улустун уран-шевер ус-тывыштарының дугайында» федералдыг хоойлуларга, өске-даа федералдыг хоойлуларга болгаш Россия Федерациязының нормативтиг хоойлу-дүрүм актыларына, Тыва Республиканың Конституциязынга үндезилетинер база бо Хоойлудан, Тыва Республиканың өске-даа хоойлуларын болгаш нормативтиг хоойлу-дүрүм актыларындан тургустунар.»;

3) 4.1 чүүлдүн 2-ги кеззэнде «Тыва Республиканың Чазан» деп сөстөрни «Россия Федерациязының Чазаның күүсекчи эрге-чагыргазының төлээлеттирген федералдыг органы» деп сөстөр-биле солугур;

4) 5-ки чүүлдүн 2 база 3-кү кеззэн күжүн чидирген деп санаар;

5) 6-гы чүүлдү күжүн чидирген деп санаар;

6) 9-ку чүүлдү дараазында эдилге-биле бижири:

«9 чүүл. Улустун уран-шевер ус-тывыштарының организациялары

1. Улустун уран-шевер ус-тывыштарының организацияларының ажыл-чорудулгазының кол сорулгазы болза, улустун уран-шевер ус-тывыштарының чаңчылдарын кадагалап арттыраары, катап тургузары болгаш сайзырадыры болур.

2. Улустун уран-шевер ус-тывыштарының организацияларына мурнунда чылда федералдыг күрүне статистиказының хайгааралының медээлери-биле улустун уран-шевер ус-тывыштары боттун бүдүрген баараннарының (боттарының күжү-биле кылган, чедирген ажылдар, ачы-дузалар) чүдүрүп чоруткан хемчээлиниң (тывар азы садып чорударының өске-даа, чок болза орнаарының аргазы-биле боттандыраар ужурлуг) 50 хуудан эвээш эвезин тургузуп турар, улустун уран-шевер ус-тывыштарының кан-дыг-даа организастыг хоойлу-дүрүм хевириниң болгаш өнчү хевириниң организациялары (юридиктиг эргелиг черлер) хамааржыр.»;

7) 15-ки чүүлдүн 3-кү кеззэн «в» пунктузунда «ажылдап кылыр» деп сөстөрниң соонга «, бадылаар» деп сөстү немээр.

2 чүүл

Бо Хоойлу ону албан-езузу-биле парлаан хүнүнден эгелээш, он хонук эрткен соонда, күштүг болур.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш. КАРА-ООЛ.
Кызыл хоорай
 № 1639 УХ-II
 2010 чылдың апрель 9.

МЭЭН ТИИЛЕЛГЕМ

АНЫЯК ӨГ-БҮЛЕ —
ТЫВА ЭКИ ТУРАЧЫЛАР

төвүнче
эдертип
алган.
Ажыл-хе-

Часкал Допуй уруу Сарыглар биле Кара-Сал Кошкар-оол Кара-Лама оглунун өскөн-төрзөн чери-ырдан кирген көктүг-шыктыг Хөндөргей суур. Олар анай кара чажындан тура, кады ойнап-хөгөп, Хөндөргейнин унун дургаар хой кадарып, эп-найыралдыг өзүп келгенер. Хөндөргейнин эге школазын кады дооскан. Уругларынын эп-найыралдыг өгбелери эскерип, куда-дойну дүжүрүп, оларны өглөп кааннар.

Аныяк өг-бүленин чурттаандан бээр таптыг-ла бир чылы чедип чорда, ССРЭ-же гитлержи аг-шериг оор езу-биле халдаан. Хөндөргейнин эң-не аныяк өг-бүлөзи анаа олурбайн, маадырлыг Кызыл Шеригге белек чыгып, кожуун төвүнге чедиржи, дузазын көргүзүп турган. 1942 чылдың июнь айда Кошкар-оолду Араттың революстуг шеринче келдирткен. Чааскаан арткан Часкал төрзөн чуртунга, чонунга чүнү-биле дуза кадарын боданып турган. Ээн аалыңга анаа олурарга бергеzi аттыг боорга, ол ачазы Допуй ирейге Кызыл Шеригге белек чыгырынга дузалажып турган.

Бир-ле катап ачазы ону кожуун

рзэнин аайы-биле олар кожуун эмнелгезинге чеде берген. Ында ак халаттыг аныяк уругларны көргөш, Часкалдың сагыш-сеткили дөстүнмейн барган. «Кандыг кижилер эмнелгеге ажылдап болур чүвөлү?» — деп, ол бир эмчиден айтырган. «Кандыг-даа кижилер ажылдап болур. Чүгүл оон күзели херек» — деп, ол харыялаан.

Чанып келгеш, Часкал авазы биле кунчуундан эмнелгеге санитаркалап ажылдаарын дилээн. Олар чөлшээрзэн. Ынчалдыр-ла Часкал Сарыглар Чадаананын эмнелгезинге санитаркалап ажылдай берген. Баштайгы дээрзезинде ажылдаары амыр эвес болган. Боду орлан-шооаа болгаш, уда-ваанда шуудай ажылдай берген.

1943 чылдың август айда АРШ-ка шериг албанын эрттирип турган өөнүн ээзинден чагаа келген. Чагаазында Кошкар-оол Тыванын эки турачы отряды-биле Ада-чуртун Улуг дайынынче чоруур даалгага төлөпиг болганын бижээн.

Август айның 20 ажып турда, Чөөн-Хемчик кожуундан эки турачылар шилип алыр комиссия ажылын эгелей берген. Часкал Сарыглар баштай-ла эки тура-биле

фронтуже чоруур билдиришкенин кириген. Оон хууда херек дептерин өөренип көргөш, Тывадан эки тура-биле фронтуже чоруур чөлшээрелди берген. Ада-иези, бээ-кунчу, төрөл чону Часкал Сарыгларны Бора-Булак ховузуңга чедир үдеп, чагыг сөзүн берген.

Кара-Сал Кошкар-оол биле Часкал Сарыглар улуг лейтенант Бүрзеккейнин взводунга кадыг-берге шериг өөрөдигезин эртип чорааш, Украинанын Ровно обла-зынын девискээринге келгенер. Украинанын Ровно хоорайындан немечтерни үндүр шавар дээш шаап халдап турган бирги болгаш дөрткү эскадроннарның дайынчыларының аразыңа олар база тулчул турган. Тыва эки турачылар Украинанын Ровно хоорайны, Деражно, Дубно, Сурмици суурларны маадырлыгы-биле хостаан.

Часкал Сарыглар Тывадан 10 санитар кыстарның бирээзи болган. Ровно хоорайга чигир заводунун чанында кызы кудумчуну кежилдир Кошкар-оол биле Салчак Байыр «максимин» сөөртүп алгаш, күдүйүпкен маңнап бар чорааннар. Кошкар-оол оңуга четпейн чорааш, ийлени аарак барып ушкан. Ынак эжиниң кээп ушканын көрүп кааш, Часкал ынаар маң-биле халып четкен. Кошкар-оолду көргөш, ол алгырып-

каш, аңгадай берген турда, Байыр Салчак ону харын-даа болза, черже уjur идириккен. Кара-Лама оглу Кошкар-оол Ровно хоорай дээш тулчуушкунга маадырлыгы-биле өлгөн.

Кошкар-оолдун маадырлыг чоруун Совет Чазак бедии-биле үнелээн. Ону Ада-чурт дайыны ордениниң I чергези-биле шаңнаан.

Часкал Допуй уруу Сарыглар тыва эки турачыларның дайын чорудулгазын соксаткыже чедир бодунун дайынчы хүлээлгезин күүсеткен. Ол 1946 чылда «Эрес-дидим чорук дээш» деп медаль-биле, 1947 чылда «Ада-чуртун Улуг дайынынга Германияны тиилээни дээш» деп медаль-биле шаңнаткан. Улуг Тиилелгениң 65 чыл оюнунда ол дириг чораан болза, 86 харлаар турган. 2004 чылда 80 харлаан юбилейинде ажы-төлү, уйнуктары, төрөл чону, чаңгыс чер-чурттуглары тыва эки турачы кыстың, Маадыр-иениң ады-биле чурттап чораан кудумчузун Часкал Сарыглар кылдыр эде адаан. Алдар-аттыг эки турачы төрзөн чонунун, уругларынын, уйнуктарынын чүрээнде кезээ мөңгези-биле дириг чурттап чоруур.

Алимаа ДОЛААН.

Хову-Аксы суур.

ХАЙЛЫГ МЕДЭЭ

1944 чылдың күзүнүнде Оюн Соктайның аалыңга хайлыг медээ дыңнаткан бижик келген: «Оюн Соктай Мумбарович төрзөн чурту-вустун хосталгазы болгаш хамаарышпас чоруу дээш демиселге ис чок чиккен маадыр эживис Соктайның өг-бүлезинге, төрөл-дөргүлүңге, ха-дунмазынга, эш-өөрүңге ханы качыгдалывысты илереттисе».

Ындыг бижиктин келгени Межегей болгаш Суг-Бажы чонунга кончуг дүргөн тарай берген. Улус оон-моон кээп турза-турза, Күрүмаа сугнун өөңге сыңмастал калган. «Ис чок чиккен дээр-ле, билдинмес байдалда өлгөни ол-дур. Та чанынга бомба дүшкөш, өргө чылгаар өл чок, чылан чылгаар шык чок кылып каан, та күштүг частышкынның хөй довураа чылча базып, хөөп каан. Кым билер боор ийик. Ам канчаар, Ада-чурту, арат чону дээш амы-тынын берген эрдир. Оон мага-боду мында чок-даа болза, дайынчыны ажаап орнукуштукан езулалды кылып каар-дыр» — деп, улуг назылыг буурул баштыг ирей сүмелзэн.

Дараазында хүн сумунун чону чыгып келгеш, дайынчы Соктайны сөөлгү орукче үдзэн чаңчыл-езулалды эрттирип каан. Соктайның беш ажы-төлдүг кадайы Күрүмаа хөөкүй ыглап-сыктал артып калган.

Элзэн үе эрте берген. Дайынчы Соктайны орнукуштукан езулал уттундуруп бар чыткан. 1947 чылдың чайы. Бир-ле хүн Элегес хемни өрү аъттыг кижик чоктал орган. Топтал көөргө, оон мурнунда, дөө оран-чок ыракта, чадаг кижик кылаштап бар чораан. Адын чедирбишаан чедип кээрге, Бурган, өршээ, Соктай болган. Адын кымчылай каап-каш, демги кижик угаан-кут чок ыңай-ла болган. Ол хакаш, Элегес унунга Инек-Даш адаанда Калбак-Кежиг аксынга турган кезек аалга тутсул келгеш, шагда-ла ажаап каапкан Соктайны көргөни, ол Соктай боду эвезин, оон сүнезини аалдарже кел чыдарын корткан кижик улам коргунчуг кылдыр чу-гаалааш, Суг-Бажы уунче караш

дзэн. — Соктайның сүнезини, азазы кел чыдар дидир, шымда-декте моон чоруулар дзэн соонда, аалдарның херээжен ээлери уруг-дарыы-биле каттай-хаара алаакче «бурт» дзэннер. Аалга чаңгыс кырган ашак артып калган. «Че, че кылаштаар харыым бар эвес, кандыг-даа сүнезинден, аза-четкерден коргар үем эрте берген» — дээш олурупкан. Ашактын олурган өөнүн эжи ажыттынза-ла, богда-дадай, Соктай бо кирип келген.

— Сен кым сен, ылап Соктай сен бе азы оон сүнезини сен бе? — деп, ашак айтырган.

— Мен ылап Соктай-дыр мен. Сүнезин-саназын деп чүве билбес мен. Мен дайылдажып чоруптум чоп. Дайын шагда-ла төнгөн болгай. А мен чаа кээп турарым бодур — деп, Соктай тайылбырлаан. Ашак ам кээп бүзүрөп, алаакче кире маңнашкан ажы-төлүн кыйгырып эккелген чүве-дир. Дүвүрээ-зиниң алыс чылдагаанын дыңнааш, Соктай баары каткыже каттырган дээр чүве.

БИЖИВЕС АРГАЖОК

Бис ийи автор 2005 чылда, Улуг Тиилелгениң 60 чылынга таварыштыр, Оюн алышкыларның дугайында бижип тургаш, Соктайның маадырлыг чоруун ынчан улустан тода дыңнап, демделелдер кылып, бичиилеп бижип эгелзэн бис. Ийе, оон мурнунда чамдык барым-дааларны дыңнаан, харын-даа билер турдувус. Ол мындыг болган чүве. 1970 чылда май 9-ту таварыштыр Бай-Хаак школазынга Оюн Соктай-биле ужуражылга болган. Ону Долзат Хертековна Куулар организастап эрттирген чүве. Ол ужуражылгаже башкы бисти, район удуртукчуларын, база чалаан. Эки турачының солун чугаазын школага ол дыңнааш, оон соонда кожуун даргазы Куулар Шаңгыр сугнун бажыңыңга улам-чылап дыңнаан бис. Долзат Хертековна аш-чем кылып турар аразында эки турачы-биле хөөрежи, аңаа айтырылгар салып пат болган

БЕРЛИН ЧЕТКЕН

Соктай Мумбарович Оюн.

бис. Ынчан Соктайны «Коммунизмин херели» аттыг колхозтун Шанган фермазының эргелекчизи Куулар Чамзырын сөөртүп эккел чораан чүве ийин.

Соктайның дайынчы намдарын дыңнааш, оон дугайында биживес аргажок боор чорду. Чүге дээр-ге, БИРЭЭДЕ, Соктай — тыва эки турачылардан эң үр үе дургузунда чаалашкан дайынчы, ИЙИДЕ, ол немеч-фашистерниң туттуруушкунунга кирген кара чаңгыс тыва эки турачы, УШТЕ, Соктайның эрес-дидими, чаныш-сыныш чогу оон маадырлыг мөзүзүн, бүдүжүн, туружун херечилеп турар, а ындыг мөзү-шынар кымга-даа, чүге-даа үлегер-чижек болур болгай.

Оюн Соктай Мумбар оглу 1903 чылда Межегейге арат өг-бүлөгө төрүттүнгөн. Элээди назынын ада-иезиниң аалыңга хой кадарып эрттирген. 1926 чылдан 1928 чылга чедир Араттың Революстуг шеринге албан эрттирген. 1943 чылга чедир Оюн Соктай бодунун хууда ажылын кылып, МЧАЭ-ге ажылдап, коллективтиг ажыл-агыйларны хире шаа-биле деткип, сөөлүнде баргаш, колхоз тургузуп органи-

Оюн Соктайның өөнүн ишти Курумаа Балдановна Оюн.

застаарынга идепкейлик кижип чораан. Эки турачы өөрлери-биле кады Ада-чуртун Улуг дайынынче айттанып турда, оон хары 40 четкен. Уруг-дарыының саны беш апарган турган. Хар-назынының улуу-даа, уруг-дарыының хөйү-даа Соктайга шаптык болбаан, ол дайынче эки туразы-биле чорупкан. Соктайдан өске кижик турган болза, хар-назынынга, уруг-дарыынга чылдак каккаш, эки туразы-биле чоруур туржук, албадал-биле-даа дайынче кайын чоруур. Бо дээр-ге төрзөн чуртунга, төрөл чонунга кызыггаар чок бердинген латриотчу кижиниң мөзү-шынары-дыр.

ДАЙЫНЧЫ ОРУУ

1943 чылдың ноябрь 31-де Верхняя Снегиревка деп суурга тыва эки турачылар даңгыракты хүлээп, аъттарны, боо-чепсекти база «гвардейжи» деп херек демдектерин алганнар. Олар ам 6-гы аъттыг шериг корпусунун 8-ки гвардейжи дивизиязының 31-ги гвардейжи полугунун 4-кү гвардейжи эскадрону апарганнар. Оон эгелээш 1944 чылдың апрельге чедир

Ада-чуртун Улуг дайынынга Тывадан барып киришкен ийи чус ажыг фронтучуларның аразыңа мээң авамның акызы Базыр Айыжы оглу Монгуш база киришкен. Аңаа амы-тынындан чарылган. Мээң ада-иемниң оон дугайында сактып чугаалажып органындан билип алганым болза, ол бичик-зинден-не оожум ажы-чангыг, тог-тумаанныг кижик турган. Ол үеде оон ада-иези назы-хары улгады берген улус ону боттарының чанындан ыратпайн турганын ужурунда оон улаштыр өөренип аргазы чок болган. 1930 чылдар эгезинде латин алфавиттиг тыва бижикти ол улус кыдыыңга чоруп тургаш, өөренип алган. Оон ада-иези Ишти-Хемниң девискээринде Борбак-Арыг, Кара-Чыраадан Кызыл-Дага көжүп келген соонда, ол Терезинниг, Аймырлыгының буталарын казарыңга киришкен. МЧАЭ-ге кирип алгаш, тараа тарыжып турган. Ол-ла чылдарда ол эгезинде — Аревзге, оон соонда ТАР-тын Революстуг Намының кежигүнүңге кирген. Оон соонда Шагаан-Арыгке көже берген. Аңаа ажылдап тургаш фронтуже айттанган.

Тыва эки турачылар дугайында номнарда эки турачы Базыр Монгуштун дугайында бижиттинген, демделеттинген чүүлдер кончуг эвээш болуп турар. Василий Пивоваровтун «Эки турачылар» деп номунда өлгөн эки турачыларның даңзыында Базыр Айыжыевич Монгуш 1943 чылда Совет Армияның хүрээленинче келдирткен. ТАР-

тыва гвардейжилер кыска, ыңчал-за-даа алдар-биле шыптыңган дайынчы орукту эрткенер. Ол орукту эскадрон-биле кады Оюн Соктай база эрткен. Ук орукка кандыг моондактар, кандыг бергелер, кандыг айыыл турбаан дээр-рил? Чүгүл кокла оруктан арай боорда эртер сырый, караңгы арга-арыглар, малгаш-баларлыг, чин-динээш тулаа-шалбаалар, эрзэн хар-доштуң үер-чайындызы, уда-дараа кудуп келир чаашкын дээш, чүү турбаан дээр! Ол бүгүнү тыва эки турачылар, оларның аразындан Оюн Соктай, маадырлыгы-биле шыдажып эрткенер. Фронтунун политэргелелиниң меделелинде мынча деп бижээн: «Тываларның дайынчы оруу шыдамык, туруштук болгаш эрес-дидим чоруктун чижектери-биле долган болгаш дайын-биле сегиржи алышкын-нарга олар кадыг-дошкун шылга-даны шыдап эрткеш, бодунун чонунга берген даңгыраан алдар-лыгы-биле бадыткадылар».

Тыва эки турачыларның эң баштай кирижир кадыг-дошкун, эрлик оранын сагындырар тулчуушкуну чоокшулап орган. Ол болза стратегия талазы-биле чугула Деражно суурну хостаар тулчуушкун-дур. Немечтерниң дезип үнер оруун 29-ку, 30-ги полктар үзе киргеш, суурну бүзээлээр, а 31-ги полк-биле кады тыва эки турачыларның 4-кү эскадрону кол отту ажыдаар, оон өске полктарның деткимчезин алгаш, суурну хостаар, командь-лал чериниң салган сорулгазы ындыг турган. Тулчуушкун мурнунда, өштүг чүве дег, дээр-кудай чү-дерээш турупкан, хар-чаашкын каттай хаара бир хондур чаап келген. Бир-ле эртен хар-чаашкын соксап, чер кыры чаа-ла чырып олурда, «шавар халдаашкынче!» деп ыткыр команда дыңналган. Маңаа ол тулчуушкунун кирижик-чизи Оюн Алдын-оолдун сактыш-кынын кирип көрээли: «Суурже

МОНГУШ ДУГАЙЫНДА

Революстуг Намының кежигү-
н 1944 чылдың февраль айда да-
шын шөлүнгө амы-тынындан чарыл-
ган. Дубно хоорайда хөөржүттүн-
ген деп бижээн. Ол-ла докумен-
ттерде тоожуда тыва эки турачы
эскадронун бирги взводу-
н командир Оолак Каваевич
Монгуш дайын шөлүнгө кылган
демдегелдеринде: «Сурмичи
дзэш тулчуушкунга мина бу-
дуузу-биле ишти-хырын чара
лагаш барган Базыр Монгуштуң
Тырык-оол Түлүш шарып
орда, катап дүшкен мина
астышкыны Базыр Монгуш,
Тырык-оол Түлүш база Канчыыр-
ол Сарыглар оларны хөмө алгаш
барган» деп бижээн.

Эки турачы Михаил Белекпен-
ичи Сундуйнуң «Эки турачы айт-
ы эскадрон» деп номунда, «Өл-
өн эштеринин кыска намдарын-
а» деп эгед: «Базыр Айыжы ог-
у Монгуш 1915 чылда Улуг-Хем-
иң Ак-Туруга төрүттүнгөн. Шериг
обанын эрттирбээн. Шагаан-Арыг
отумақ школазынга ажил-агый
орелекчилээн. ТАРН-ның Улуг-
ем хожомунун килдис эргелек-
кениге ажилдап тургаш, фронту-
е айткан. Дөрткү взводтун ийи-
и салбырының дайынчызы. Ровно-
н Сурмичи, Дубно чедир тул-
ушкуннарга чаңгыс эвес удаа
мадырлык чоруктарны көргүскөн.
урмичи дзэш хан төгүшкүнүг
улчуушкунга өлгөн» — деп, Михаил
елекпеневич бодунуң фронтучу-
жонге тураскааткан каш одуруг-
арны арттырып кааны өөрүнчүг.

Устүнде киригеним барымдаа-
лардан алгаш көөрге, Сурмичи
суур дзэш болган тулчуушкун чер-
ле кончуг кадыг-дошкун болган.
Шивээ хоорай Дубнонуң эжи б-
лур ол суурну бербес дзэш немец-
фашистерниң кысканы чугаажок.
«1944 чылдың февраль 11-ниң хү-
нүнде 31-ги айттыг полктун кезек-
тери дайзынның дорт халдаашкы-
нын ойтур октап турда, эки турачы
тыва эскадронун 19 дайынчылары
немецтерниң оруун доза туруп,
дайзынның бурунгаарлаашкынын
амы-тыны-биле доктаадыпкан!» —
деп, эки турачы Михаил Сундуй бо-
дунуң «Эки турачы тыва эскадрон»
деп номунда бижип турар. Ол 19
гвардейжилер дээрже Сат Бүр-
зекейниң пулеметчулары, Куулар
Дажы-Серенниң автоматчылары
база танкыга удур боолаар взвод-
тун ийиги салбырының дайынчы-
лары болуп турган. Базыр Монгуш
танкыга удур боолаар взводтун
дайынчызы турган. Сурмичи суур
дзэш болган тулчуушкунга амы-
тынын берген ол 19 гвардейжи-
лерни 1941 чылда Москва адаанга
28 панфиловчуларның кылган
мадырлык чоруун катаптаан тыва
дайынчылар деп база турган.

ТАРН-ның эки турачы отряды
1944 чылдың январь төнчүзүнде 1-
ги Украина фронтунун 13-кү
армиязының 6-гы айттыг шериг
каттыжышкынының 8-ки гвардей-
жи дивизиязының 31-ги полгунуң
4-кү эскадрону кылдыр дайылда-
жып эгелээн. Тывалар дайынга
киржип эгелээн соонда үр бол-

баанда-ла олар немецтерге бил-
дингир апарган деп турар. Тыва
айттыг эскадронну олар «кара
өлүм», «айттыг азиаттар», «черлик
дивизия» деп адап тургулаанының
дугайында чамдык номнарда
бижиттинген.

Ада-чурттуң Улуг дайынынга
тыва эки турачыларның киришкени
дээрже-ле, ынчангы ТАР-ның база
тыва чоннуң фашизмге удур демис-
селге бодунуң кириген үлүү болуп
турар. Ынчаарга дайын шөлүнгө
амы-тынындан чарылган, төрөөн
чуртунче ээл келбейн барган эки
турачылар боттарының мадырлык
чоруу-биле тыва чоннуң төөгүзү-
нде база бир балалбас исти арттыр-
ган кижилер болуп турар.

Эки турачы, гвардейжи Базыр
Монгуш Ада-чурттуң Улуг дайы-
нынга киришкеш, дайын шөлүнгө
амы-тынындан чарылган-даа бол-
за, ооң кылган херээ ис чок чит-
пээн. Ооң чаңгыс уруу Байырти
Базыровна амгы үеде Кызыл хоор-
айда адазының ачы-хавыязын
үнелеп, берген бажыңында чурттап
орар. Ол бүгү назынында эге
класстар башкылап ажилдап кел-
ген. Ооң уругларының база уйну-
тарының аразында эмчи, башкы,
чолаачы дзэш, кандыг-даа мерге-
жилдиг кижилер бар. «Буяныг
кижи — бурганныг, будуктуг ыяш
— чаглактыг» дээр болгай. Базыр
Монгуштуң амгы салгалы өгбеси-
ниң ачы-хавыязын көрүп, аңаа
чоргаарланып чурттап чоруур.

ДМИТРИЙ ДУРБУЙ.

Хову-Аксы суур.

ЭКЕР-ЭРЕС ДААЙЫМ

Мээң авам Биликмаа Онгаковна Монгуш Барыин-Хемчик
кожуунуң Ак сумузунга сес кижиниң хеймери болуп төрүттүнгөн.
Ада-иези ол бичии турда-ла «кызыл-дустай» берген. Угба-
акылары ада-иезин солуп, эрге-чассыг кылдыр өстүрүп алган.
Ынчангаш авам оларынга аажок ынак. Угбалары, акылары шупту
чок болганнар. Авам чааскаан арткан.

Даайым Монгуш Шет.

Авам угбаларының, акылары-
ның дугайында кежээлерде төөгүп
чугаалаарынга ынак. Ол чугаа-
лардан ооң кады төрөөн акызы,
Ада-чурттуң Улуг дайынының кир-
жикчизи Монгуш Онгакович Шет-
тин дугайында хөйну билип алган
мен.

Монгуш Онгакович Шет 1918
чылда Барыин-Хемчик кожуунуң
Ак сумузунуң Эдек-Хончуга төр-
үттүнгөн. Шаңгырымаар карак-
тарлык, узун, шилгедек дурт-сын-
ныг, алыс боду шимченгир кижиге
чораан. Даайым аңчы кижиге чо-
раан. Ол 1930 чылдар үезинде
бижикке өөренип алган. 1940
чылдарда Хем-Белдиринге шериг
эрттирген. Ада-чурттуң Улуг да-

йыны эгелей бээрже, ол Ак суму-
зундан эки тура-биле фронтуге
айткан. Ону кады төрөөн акызы
Монгуш Комбужал үдээн.

Даайымның экер-эрес чаала-
жып чораанының дугайында «Ты-
ваның төөгүзү» номда 1966 чылда
үнгөн II томунда бижээн, ол ыш-
каш оон-даа хөй номнарда кирип
бижиттинген. Даайым — «Дайынчы
шылгалар дзэш» медалдың эди-
лекчизи. Дайын шөлүнгө балыглат-
каш, госпиталга чыткан. Дайындан
амыр-менди, дириг чедип келгеш,
тайбың амыдыралга Кызыл-Мажалыкка
садыгылап, бухгалтерлеп, Акка мал эмчизи болуп ажилдап
чораан.

Авам май 9 кээрже-ле: «Мээң
база байырлалым-дыр» — дээр.
1996 чылда Шекпээр суурда Друж-
ба кудумчузун М.Шет кудумчузу
кылдыр эде адаан. Авам ол ку-
думчуга чурттап чораан. Май 9 ба-
йырлалын таварыштыр кудумчу-
вусту эде адап турда, авамның ажи-
телү демешкеш, айт чарыжынга,
волейболга, хүрешке спортчу мар-
гылдааларны суурга организастан
эрттирген бис. Аңаа авам дыка
өөрзөн.

Ынчангаш авамның меңээ дам-
чытканы даайымның солун төөгүзү
уттундурбас, мээң-биле кады чо-
руур, аңаа чоргаарланыр мен.

С. Б.-Б. МОНГУШ.

ТЫВА ЭКИ ТУРАЧЫ

граалавышаан хап-ла кирдивис.
түкү келген немецтер-биле сок-
улажып эгеледивис. Кыпсынчыг,
эзргенчиг кылдыр айттар киште-
күп, кайы-даа таланың кижилери
кестирген сизген дег, барып ужуп-
та тур. Сыыладыр сыгырып келир
киномет, үгер-боо октары частып,
пулеметтар тарбыдап, чер кырын
доозун, ыш шыва алы берген,
кулак уюк, дааш-диңмит аразынга
дайзыннар-биле тулчуушкун
кежээликтей соксай берген. Суур
костаттыган. Чеди чүс хире немец
солдаттар диригге туттурган.

Тыва эки турачыларның эң баш-
тай киришкен кадыг-дошкун тул-
чуушкуну шак ынчаар чайынналчак
тиилелге-биле доозулган. Дараа-
азында Ровно хоорайны хос-
таары дзэш кадыг-дошкун тул-
чуушкун болган. 8-ки гвардейжи
дивизияның полктары, оларның
аразында 31-ги полк-биле кады 4-
кү тыва эскадрон Ровно хоорай-
ны хостаар деп даалга алган.

Марттын бир эртенинде «ша-
вар халдаашкыныч!» деп команда-
да болган. Немец эжелекчилер-
биле кам-хайыра чок, кадыг-дош-
кун тулчуушкун эгелээн. Чеди хонук
тулчуп келгеш, кызыл шеригжилер
дайзынның кол күжүн чок кылып,
узуткап алганнар. Ровнону хос-
таары кудумчу тулчуушкуннары-
биле доозулган. Ол тулчуушкун-
нарга Сат Бүрзекей командылаан
11 пулеметчулар, Дажы-Серен
баштаан шой буза адар сес гвар-
дейжилер эрес-дидим демисеш-
кеннер. Оларның аразында Оюн
алышкыларның ийизи база Оюн
Соктай бар болган. 8-ки гвардейжи
дивизияның командылаан тыва эки
турачыларын «Саян сыннарының
азирлери» деп бедик мактал-биле
демдеглээн.

31-ги гвардейжи полк-биле 4-
кү эскадрон Ровно областа Панта-
лия, Прохорельцы, Сурмичи суур-
дарны база Дубно хоорайны хос-
таарынга эрес-мадырлыгы-биле

киришкеннер. Дубно хоорай дзэш
тулчуушкун тыва эки турачыларга
эң аар-берге, чидиргилгич, кога-
ралдыг болган. Дубно хоорайга
немецтер ыяк быжыгланган алган
турганнар. Хоорайның чөөн тала-
зында, чинге-даа бол, аажок терең
хем агып баткан. Ол хем боду бүт-
кен моондак бооп чыдып берген.
Хемниң оң талазында хемелеп
кежер дээрже-ле, немецтер боо-
лааш туруптар. Кайы-даа тала
хемниң ол-бо эриктинден чар-
тык ай чыгыы удур-дедир боо-
лажып келгеннер. Адак соонда
полк командири 4-кү эскадронга
хем кежер айтырыгны дарый
шиитпирлээр дайынчы даалга
берген. Ону Сат Бүрзекейниң
командылааны пулеметчулар
взводу күүседип кирипкен. Пуле-
меттарын хемелерге чүдүргеш,
дайынчылар хемни хемелеп кежи-
кен. Күчүлүг артиллерия хемниң
чөөн талазындан немецтерге өлүм-
нүг согууну таварыштырып турза-
даа, эки турачыларның чидири
улуг болган. Ынчалза-даа кол со-
рулга четтинген кызыл шериг-
жилер хемниң ол талазында мөө-
нү-биле кеже бергеннер. Эки тура-
чылар, оларның аразында Оюн
алышкылар база Оюн Соктай,
дайзынның турлаан оюп каалкаш,
ооң тылындан отту ажитканнар.
Түннелинде дайзынның мөөң күжү
узуткаттыган. Дубно дзэш тул-
чуушкун үш неделя үргүлчүлөп
келген. 8-ки гвардия дивизиязының
полктары, оларның аразында тыва
эки турачыларның эскадрону,
эрес-дидим, мадырлык чоруу-
биле Дубно хоорайны хостааннар.

Деражно суурну, Ровно, Дубно
хоорайларны хостаарынга Оюн
Соктай бодунуң эрес-дидим, ма-
дырлык чоруун каш удаа көргүс-
кен. «Долгандыр үгер-боо октары,
гранаталар частып, бомбалар час-
тышкыннарындан хүн караа ка-
раңгылап, чер биле дээр тутчу бер-
ген ышкыш бооп турда, күжүр

Соктайда коргар, девидээр, мөгү-
дээр, сүрээдээр деп чүве бар эвес,
автомадын холда ыяк тудупкан,
диштерин так ызырыпкан фашист-
тер-биле кам-хайыра чок сокчур,
ана шыдаар эр-ле болгай» — деп,
ооң эш-өөрү ынчаар сактыр
чораан.

ТУТТУРГАНЫ

Немецтерниң эки турачыларже
удур халдаашкынын ойтур шавар
тулчуушкунга Соктай кончуг эрес-
дидим киришкен. Ол тулчуушкунга
автомадының огун төндүр боолай
каалканын боду безин билбээн.
Ок-чепсек чок кижиге кызыл хол-
биле чүнү канчаар, ону иштинге
олуруп, доңгайып алгаш кылаштап
пат болган. Тулчуушкун Соктайдан
элээн ыракта чоруп турган. Чогум
кайы хире ыраа эки билдинмес.

«Адыр, дүгдө онгуда дунмам
Сереп артып калган чүве ийикле,
барып көрей» дээн бодал ооң ба-
жынга кире дүшкен. Чеди бээрже,
Сереп тын чок чыткан. Серептин
мага-бодун эде салып каш, бода-
ны берген. Немецтерге билдирт-
пейн чорааш, өөрүнү туружунче
эрте бээр-дир дээн бодал ооң
бажынга «чык» дээн. Кежээкиниң
имиртин караңгызын аягылап
алгаш, аңаа-маңаа чаштынып,
үңгеп союп, чамдыкта күдүйүп
алгаш маңнап чорааш, оруунун
элээн кезин эртип алган. Улуг
айыыл эрте берген деп бодааш,
хөндүрүлүп алгаш басыпкан. Карак
чавеш аразында бир-ле чүве баш
орта улдаан. Медерелин оскунуп-
кан. Миннип кээрже, бир-ле өрээл-
де чыткан. Бажының аарыры-даа,
суксаары-даа хөлчок болган. Дың-
нап чыдарга, даштын чугаалажып
турар кижилерниң дылы сыр өске,
чаңгыс-даа орус сөс дыңналбаан.
«Туттурган-дыр мен» дээн бодал
ооң бажынга чык дээн. Аңаа каш-
даа хонган. Эжикте үт таварты суг,
хлеб сунуп бээр ол-ла. Бир-ле хүн

Соктайны чүк
машиназынга
олурткаш, та кай-
наар, бир-ле угже
чорупканнар.
Орук узун-на
болган. Адак
соонда бир-ле
суурга доктаа-
ганнар. Соктайны
бедик херим иш-
тинче кирип иди-
кеннер. Соктай
ол-бо көөрге, хе-
римниң бир та-
лазында узун ба-
жың көзүлгөн.

Туттурганнар ла-
гери-дир деп Соктай билип каан.
Ол аразында шериг хептиг узун,
сарыг эр келгеш, оң холу-биле
Соктайның читкезинден туткаш,
узун бажыңе углай кылаштарын
албадапкан. Узун бажында хөй
кижи-даа чок болган. Орус чугаа-
даа дыңналбас, кижилер өске
дылда-ла чугаалажып турар мын-
дыг. Дараазында хүн Соктайны
байысаап эгелээнер. Соктай чүгүлө
тывалааш турупкан. Орус хелеме-
чи эккелгеннер. Оон чүү-даа үн-
мээн, Соктай тывалавышаан.
Байысаакчы Соктайдан чаңгыс
огулуг сөс-даа үндүрүп шыдаваан.
Эттеп-эриидиен-даа турганнар.
Черле хоржок болган. Чүнү-даа
чадашкыш, Соктайны узун бажың
иштинче кирип октапканнар. Соктай
беш-алды хонукта туруп, шимчеп
чадап чыткан. Сегий бээрже, Сок-
тайны өске туттурганнар-биле кады
даш бузар черге ажилдадып каан-
нар. Эртең даң бажындан эгелээш,
караңгылажыке чедир даш бузуп,
дажып кээр. Бускан даштарны ма-
шиналарга чүдүрткеш, та кайнаар
чүве, сөөртүп-ле, сөөртүп-ле ту-
рарлар. Ажилдаар чепсээ — кус-
кун-хаай биле лом.

Маңаа ажилдап тургаш, немец-
терниң каржы-дошкунун, кам-ха-

Улуг Тиилелгениң 60 чылында Кочетов
суурда чоннуң кичи-биле туткан 17 эки
турачыларга тураскаал.

йыра чогуң Соктай көрүп пат бол-
ган. Чылдаган бар, чок-даа болза,
туттурганнарны кайы хамаанчок
эриидээр, согар, хол-будун оора,
кадыра долгаар, оон дап берзе,
адып-боолап кааптар. Бир коргун-
чуг чүве: улуг, семис, шыырак ыт-
тарны кижилерге ыдамнапкыш,
кижи биле ыттың дең эвес «деми-
селин» хөк бодап көөр, каттыр-
жыр, хыы ханар турганнар. Моон
араатанзыг чорук чок боор.

Үе эртсе-эртсе, Соктай Герма-
нияда эвес, а бир-ле өске чуртта
кижи-дир мен, лагерь түр лагерь-
дир деп чүвени билип алган. То-
дарадып айтырар дээрже дыл билер
кижи бар эвес, туттурганнарның
аразында кара сөөк-даа, орус-даа
кижи чок болган. Уг-шин бодап
көөрге, Польшада-ла хире.

«Кайы-даа чурт канчаар, бо
эрлик оранындан канчап-даа тур-
гаш, черле дириг үнер мен» деп,
Соктай бодунга даңгырагалаан. Ол
ындыг болган-даа.

Кара-оол МАСПЫК-ООЛ,
Шаңгыр КУУЛАР — күш-
ажылдың хоочуннары, Тыва
Республиканың алдарлыг
ажылдакчылары.

(Уланчылыз).

АВАМ — ФРОНТУЧУ МААДЫР

(Эки турачы авам дугайында сактыышкын)

Авам Одан-оол (Монгуш) Дарья Намзырай уруу ортумак дурт-сынның, хүрең шырайлыг, улуг карактарлыг, хар дег ак диштерлиг, арнындан кезээде хүлүмзүрүг ыравас, чугаакыр болгаш биче сеткилдиг, хүндүлээчел, сагыш чо-ваачал, кергээчел ие чораан. Ажы-төлүнгө ынак, өг-бүлезинге кайгам-чык бердинген киж. Ачам Одан-оол Даир Көкүне оглу — республи-каның партия, совет органнарының хоочуну. Олар үш кысты, беш оолду өстүргөн.

Кырган-ачам сугнуң кыштаа, чайлаа Бай-Тайга кожуунун Хөл сумузунун Шивилиг деп кайгамчык аржаан суглуг чери ол-ла болгай. Ада-чуртун Улуг дайынының чыл-дарында оларның арат ажыл-агыйына он бода, сезен ажыг шээр мал турган.

Авам бодунуң күш-ажылчы намдарын ол үеде Кызыл-Мажалык суурга бактаап турган ополчен шериг кезээнің ниити кеменилге черинден эгелзэн. Кызылдың № 2 школазына херек эмгекчилерге ажылдап турган. 1939 чылдан эгелеп ревсомол кезигүүнү. 1943 чылдың августта Кызыл Армияның хүрээленинге эки туразы-биле кирген. Ол үеде школа директору Туваа-Хуул авамга допчу намдарны бижзэн: «Чурумуг, эрес аажы-чаңныг, күш-дамыр талазы-биле кадык, хаактаарына ынак. Санитарлар бөлгүмүңге ажылдап турган болгаш боо адаарының мергежилин чедип алган».

1943 чылдың сентябрь 2-де тыва эки турачылар ыдыктыг дайынче айттаныпкан. Хып дээр аныяк 10 уругларның бирээзи — мээр авам, ынчан ол 17 харлыг турган.

Авам 4-кү айттыг шеригжи тыва эскадронун 2-ги взводунга санитар-инструктор болуп, Украинаның Ровно, Дубно хоорайларын, Сурмичи, Погорельцы, Деражно суурларны немец-фашисттерге эжелекчилерден, өске дайынчы эштери-биле хостагыр дээр, кадыг берге тулчуушкуннарга балыглаткан дайынчыларга баштайгы эмчи дуза-зын көргүзүп, өрттенип-хуюкталып турган дайын шөлдеринден оларны үндүр сөөртүп, санитар штавынга дажыглап чедирип, быжыг соруун көргүскөн.

1944 чыл. Кызыл Шериг черлерде дайынчы чылча шаап, СССР-ден үндүр сыгыртап эгелзэн. Ол чылдың июнь айда төрзөн Ты-вазынче каш артып калган дайынчы эштери-биле чанып келген.

Чылдар, ушкан куштар дег, караңдадыр ужул эрте берген. 1967 чылдың чазынында авам дайынчы эштери-биле Ровно хоорайны немец-фашисттерге эжелекчилерден хостааны дээр, 20 чыл болган оюнга киржип чедер аас-кежиктиг болган. Ровно хоорай дээр тулчуушкунга маадырлыгы-биле амы-тынын харам чокка берген тыва эки турачыларның акы-дуңма хөөрүндөн

алган ыдыктыг довурактыг хаар-жакчыгашты Оолак Хорун-оолович Оюнга хүлээткен. Дайынчы эштери-биле ужуражылга сагыш-сеткилди доюлдурган болгаш уттундурбас исти арттырган. Оларның аразында кымнарны чок дээр! Полк хайгылының командири турган И.Т. Кузнецов, эскадрон командири турган Хафиз Ахмеджанов, «Сеткил соруу-биле күштүглер» («Сильные духом») деп номун автору Дмитрий Медведев. Украинаның эжелел үезинде томуйлаттырганы, рейхкомиссар Эрих Кохту узуткаары-биле оң бактаап турганы албан черинге барып турган сурагыг украин Валентина Догвер, кады чаңгыс

полка дайылдажып турган Ипат Наумов, Стехов дээр, өскелер-даа. Байырлыг ужуражылга кезээнинге И.Т. Кузнецов тыва эки турачы кыстар дугайында чугаалап тура, оларның эрес-дидим маадырлыг чоруун бедии-биле үнелеп, санитар, дүрген дуза чедирикчизи Дарьяның хууда 10 немец-фашистерни узуткаанын дыңнаткан.

Ровно хоорай дайын соонда таныттынмас, чекетелип өскенин магадап ханмаан. Каш хонуктар, солун ужуражылгалар, сактыышкыннар билдиртпейн эрте берген. Кызылга авамны уткуп ап, чик машинага олурупкаш, Самагалдайга чедир ийи иешки ырлажып четтис.

Улуг чогаалчы Н.В.Гоголь мынча деп бижзэн: «Кижиниң мага-бодун узуткап, чок кылып болур, а оң сеткил-соруун кандыг-даа күштер өрттедип-хуюктап-даа, боой тудуп-даа шыдавас». Ынчангаш авамыстың чырыктыгы ову-хевир бистиң чүректеривисте дириг. Тываның төөгүзүндө алдарлыг тыва херээженнерниң аразына кезээ мөңгөде артар.

Тиилелгениң 65 чыл ою-биле авамның кады дайылдажып чораан эжи, авам ышкаш авам Вера Чүльдүм уруу Байлакка кан дег кадыкшылды, ам-даа эрес-кежээ болуп, хөй чыл чурттаарын күзедим.

Дина ОНДАР.

ФРОНТУЧУ ТӨРЕЛДЕРИ КЫМНАР ИРГ

Бистер ам каш-ла хонгаш чуртун Улуг дайыныга тигениң 65 чылын демдеглээр белеткенип турар болгай бис. Ваның өлүм чок, дидим, маадыр оолдар-кыстары немец-фашистерни чок кылып дээр боттар эки туразы-биле Ада-чуртун дайынына киржип, маадыр чоруун көргүскеннер.

Бистин Чөөн-Хемчик кожу Хорум-Даг сумузундан фронттар Ховалыг Оюу Агбака Куулар Кестээ Салбаевин, Чы Бажындан Донгак Белекхей демович, Куулар Серге-Ба Өргеевич болгаш өскелер-даа Олар ам бистин аравыста Фронтунан дириг эпп чанып кел олар шупту көдээ ажыл-агый чуртталгазының сөөлүг хүн чедир күжүн бараалгаткан Ховалыг Оюу, Куулар Кестээ ны Хорум-Даг суурнуң чогуу Куулар Серге-Байыры Элдиг суурнуң адаанда ажык дөң кар мөңгөжидип хөөржүткен.

Мен дайын киржикчизи чок кижиниң дөргүл-төрелин айты сураглааш, тыппайн турар мен. Ол дээрде Доспай-оол Девич Сарыглар-дыр, Чөөн-чиктиң Чыргакыга төртүтү Фронтунан эпп келгеш, үр аарааш, 1950 чылда чок бол «Дидим чорук дээр» деп ме-биле шаңнаткан. Оон өске дугайында кандыг-даа чүүл динмес болганындан ону то-дыр сорулгалыг бижип олур.

Фронтучу Доспай-оол Давы Сарыгларның Чыргакы суму төрелдери кымнар болур ирги черниң суму чагыргазы бо айты тодарадырынга дузаны чед боор деп идегеп артым.

Оолак КАРА-

Чөөн-Хемчик кожуу,
Чыраа-Бажы сумузу.

УТТУНДУРБАС ЧЫЛДАР

Сашаның ада-иези Ткачевтар Хараал алдын уургайына ажылдаары-биле эрткен чүс чылдың үжөн чылдарының эгезинде Хакасиядан көжүп келген. Бо черниң онза, чараш бойдус чурумалын, кат, тооруун ол бичиизинде-ле магадаан. Аңаа ажылдап турган орустарның, тываларның болгаш өске-даа нацияларның оолдар, кыстары-биле кады хөй удаа арга-арыгны кезип, каттап, тооруктап, балыктап, хөөрүк, дини сүрүп, мага хандыр маңнажып, ойнап-хөгөп өзүп келген.

Саша Ткачев Кызылдың орус школазына (амгы №1 школа) өөредилгезин уламчылаары-биле чедип келген. Хоорайның амыдырал-чуртталгазына ол чоорту ижигип, чаа эш-өөрлүг-даа болу берген. Ынчан бо школага тыва оолдар Алексей Кумаяк, Иргит Ойду, Монгуш Топча болгаш өскелер-даа өөренип турган, оларның-биле Саша өңүктежи берген, чарылбас эжишчилер болу бергеннер...

Саша чедиги классты доозуп турда, Ада-чуртун Улуг дайыны эгелзэн. Совет Эвилелиниң хосталгазын болгаш хамаарышпас чоруун камгалаар дээр совет улус болгаш тыва арааттар бир демниг көдүрлүп үнгөн. Школачылар ада-иезинден, төрелдеринден чыда калбаан, оран камгалалының херээнге боттарының шыдаар шаа-биле киржип, белектер чыып, бүдүрүлгелерге шеф дузазын чедирип турганнар.

Хостуг шактарында Саша Ткачев, Михаил Бухтуев, Коля Тутынин, Иван Леонтьев, Константин Суворов, Миша Кортевский болгаш өскелер-даа чыгып келгеш, фронтуда байдалдың бергезин, хөй кижиниң амы-тынындан чарлып, хоорайларның, суурларның, бүдү-

рүлгелерниң үрелип турарын сагыш чолаашкын-биле чугаалажып, оолдар эки тура-биле фронтуже чоруу күзелин боттарының аразында илередип турганнар. Ындыг-даа болза ынчан оларның шериг албаны эрттирер назыны четпээни шаптыктаан.

1943 чылдың эгезинде Александр Ткачев болгаш оң эштери бөлүк оолдар фронтуже эки тура-биле чорударын дилзэн билдирешишкенин киригеннер, оң харызы дыка үр келбээр. Ындыг-даа болза ыяап-ла харызы келринге идегеп, манал турганнар. Чыл төнер дей берген, хар чаапкан, соок дүжүп келгенде, ноябрь айда Ткачевту, оң эштерин фронтуже чорударын чөпшээрзэн. Бо удаа ийи чүс ажыг кижини Кызылдан фронтуже үдээр, оларның аразына Кызылдың орус школазының 12 оолдары кирген.

Аныяк оолдар Тывазындан ырап чорупкан, Тюменьге баргаш, танкыга удур артиллерия кезээнге киргеш, аңаа дайынчы белеткелди эрткен. Бир расетка Кызылдан барган дайынчыларны быжыглаан, оң командиринге сержант Иван Леонтьевти томуйлаан. Чаа келген

күштү Белоруссияның үшкү фронтунун чээрбиги адыгжы дивизия-зының 265 адыгжы полугунун составына кириген. Чөөн Пруссияның Матышкен районун суурларын, чурттакчылыг черлерин дайынның аспаандан хостаарына киржир даалганы берген. Фриглан хоорайның чанына улуг тулчуушкунга адыгжы полктун дайынчылары шыл-гараан. Үш дүн-хүн чок үргүлчүлзэн дайынчы демиселдин түнелинде эжелекчилерниң хөй санныг техниказын, кижикүжүн чок кылган болгаш эвээрзэс немец солдаттарны, офицерлерни тудуп алган. Иван Леонтьевтин расходу дайынчы даалганы чедишкенин күүсеткен. Тулчуушкун үезинде авангыры, эрези, күштүү-биле Ткачев өөрүндөн ылгалып, шылгарап үнгөш, мактаткан.

Белоруссияның ийиги болгаш үшкү фронтунун дайынчылары демнежи алгаш, фашистерниң Чөөн Пруссия бөлүүн бүзгээлзеш, ону үш кезек кылдыр үзе сыгырыпкан. Кенигсбергтин мурнуу-барыын районунга турган немец эжелекчилерниң бөлүктөрүн 1945 чылдың март айның төңчүзүндө чылча шапкаш, үшкү фронтунун дайынчыларына Кенигсбергте дайынның камгалалын чок кылырына болгаш бүзгээлзэринге таарымчалыг байдалды тургускан.

Кенигсбергти штурмнар планы Совет Эвилелиниң Маршалы А.М. Василевскийниң удуртулгазы-биле кылган, аңаа белеткелди баш бурунгаар чоруткан. Кенигсберг шивээге болгаш хоорайга немец эжелекчилер канчаар-даа аажок күчүлүг камгалалды кылып алган турган. Шивээге 130 муң хире

солдаттыг гарнизон, хөй санныг артиллерия, танк болгаш өске-даа шериг кезектерин, ок-чемзектерни мөөңнзэн. Дижинге чедир чепсегленген дайынчы чылча шавар дээр совет дайынчылар эрес-маадырлыг чоруун көргүскөн. 1945 чылдың апрель 6-да Кенигсбергти хостаар дээр тулчуушкунче Кызыл Шеригниң кезектери кирген. Александр Ткачевтун расходу хоорайның мурнуу талазындан халдап кирер шериглерниң аразына кирген. Хан төгүүшкүнүг кончуг берге тулчуушкуннар дөрт дүн-хүннүн дургузунда уламчылап келген түнелинде совет дайынчыларның күчүлүг согуушкунуна шыдашаан немец эжелекчилер апрель 9-та дүжүп берген. Кенигсбергти (амгы Калининградты) хостаары дээр тулчуушкун Ада-чуртун Улуг дайынының төөгүзүндө бир кол чери ээлеп турар. Иван Леонтьевтин расходуун кезигүүнери ийи чүс хире дайынчы чок кылган, элзэн каш танкыларны болгаш өске-даа техниканы өрттендир аткан болгаш узуткаан. Шивээни болгаш хоорайны хостаары дээр тулчуушкуннарга онза шылгараан солдаттарны, офицерлерни СССР-ниң орденнери болгаш медальдары-биле шаңнаан. Александр Михеевич Ткачевка Алдар орденниң үшкү чергезин тывыскаан.

Оон соонда дайынчы адыгжы полку Чехославияже чорудупкан. Аңаа баргаш, Мельник суурну хостаар дээр тулчуушкун үезинде расхеттун чанына снаряд чазылган, оң чалгынына Александр таварыш-каш, оң талакы кулаа дүлөйлөп, бажының иштинде бир-ле чүве дүүнейнип турар болу берген. Ын-

дыг-даа болза бергелерге тору дайынчы эмчиге барбаан, экичилерге удур демисежи ту Прага хоорайга баргаш, фатерге удур тулчуушкуннарга тиги оң эштери дайынчы даалгал чедишкенин күүседип турда, 9-та немец эжелекчилер дөң берген, Ада-чуртун Улуг дайын совет улустун, оон маадыр Кызыл Шериниң тиилелгезин доозулган.

Праганың ажылчы чонна болгаш аңаа турган совет солдаты үр үеде манааны Тиилелге хөөрүшкүлүг, хөглүг уткаан. Оның аразына Александр Ткачев оон чаңгыс чер-чурттуулары улус-биле бир дөмей байып турганнар.

Ткачевтарның улуг өг-бүлөден дөрт киж. Ада-чуртун дайынына киришкен. Олар иштинден Сергей Ткачев Москва камгалалына эрес-дидим тургаш, амы-тынындан чарыл өскелери Тиилелге хүнүңге чыдыктыг херзэн күүсеткеннер.

Авангыры, эрес-дидим Александр Михеевич Ткачев (амгы аравыста чок) Алдар орден үшкү чергези, Ада-чурт дайын орденниң ийиги чергези болгаш санныг дайынчы медальдары-биле шаңнаткан.

Дайын доозулган соонда Тывазына эпп келгеш, республика типографиязының парлаар централь мастерлеп хөй чылдарда ажыдааш, дыка хөй аныяктарны боттун мергежилинге өөреткен.

Төрзөн чуртунун хосталган болгаш хамаарышпас чоруу немец эжелекчилерге удур дайын совет улустун, оон Кызыл Шериниң көстүп көрзөн маадыр чоруу кажан-даа уттундурбас.

Таан-оол ХЕРТЕ

Үе болгаш аныяктар

«СТУДЕНТ ЧАС-2010»

Апрель 15-те Улусчу чогаадылга бажыңыга аныяктарның часы байырлалы «Студент час-2010» деп фестиваль болуп эрткен. Аңаа ортумак болгаш дээди өөредилге черлериниң студент коллективтери боттарының салым-чаяаннын бараалгаткан.

Фестивальдың тургузукчулалыгы ТР-ниң өөредилге, эртем, аныяктар политиказының, ТР-ниң Культура болгаш аныяктар политиказының департаментизи, а ол ышкаш Регионал аныяктар эвилелиниң салбыры болуп турар.

Чыварлыг, соок кыштың соонунда, удуп чыткан бүгү амылыг бой-оттуп, час чылдың эргилдеиниң бодунуң ээлчээнче үнүп, олу эргезин ажыглап кирипкен. аскы хуннер чеже-даа соок кыш, аныяктар аразында хөлүгү, олуң үе эгелээн. Час дээрге, өрүшкү, хүлүмзүрүг, аас-кежик болгаш аныяктарның онзагай үези. Фестивальды «Кым-даа утун-

дурбаан, чүү-даа уттундурбас» деп девиз-биле эрттирген. Ынчангаш

Сеткил-чүрээм оттурган чараш кысты бодамзырап...

студентилер номерлерин Тиилел-гениң 65 чылынга тураскаадып көргүскен. Бүдүн хун дургузунда үргүлчүлээн шилелге турнуң түңнелинде студентилер коллективтериниң тергиннерин жюри кежигүннери түңнел үндүрген. Уран чүүл көрүлдезиниң маргылдаа-зының түңнелинде 7 студент коллектив тергиннер санынче кирип, гала-концертке киржир эргени чаалап алган. Аныяктарның хөгжүм талазы-биле салым-чаяанын илередири-биле В.Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрының артистери Эдуард Ондар, Сайдаш Монгуш, балетмейстер Орлан Монгуш база «Аян» ансамблиниң солизи Сайзана Сюрюн олар жюри кежигүннеринге киришкен. Жюри даргазы Э.Ондар чыылганнарга гала-концертке кирген чеди студент коллективтиң даңзызы-биле таныштырган соонда, кол-легазы О.Монгуш номинациялар аайы-биле шаңналдарны тывыскан. «Бал танчызы» деп номинацияга Кызылдың экономика болгаш эрге-

Чаңгыс көрүш сеткилди илередир.

Демнигде – кыштүг!

хоойлу техникуму, «Акробатика» деп номинацияга Олимпийжи кур-лавырлар училищези, театр угла-нышкынныг «Мээң тиилелгем» деп номинацияга Кызылдың көдээ ажыл-агый техникуму база оон-даа өске номинацияларга төлөптиглер бар. Оларга диплом болгаш өртек-тиг белектер сертификатын тывыс-кан. База лауреаттар болгаш дипло-мантылар аттарга төлөптиглерни ТР-ниң өөредилге сайыдының оралакчызы Уран-кыс Ондар шаң-наан. Бирги чергениң диплому-би-

ле Тываның күрүне университеди, ийиги чергениң диплому-биле Кы-зылдың автоорук техникуму бол-гаш үшкү чергениң диплому-биле А.Б.Чыргал-оол аттыг уран чүүл колледжизи шаңнадып база-ла өртек-тиг белектер сертификатын алган.

Байырлыг байдалга тилекчи-лерни илередип, шаңналдарны тывыскан соонда, коллективтериниң концерти болган.

Ай-кыс МАСПЫК-ООЛДУҢ тырттырган чуруктары.

Чогаалчының бодалы, саналы

КОМПЬЮТЕР БОЛГАШ УДУРТУКЧУ

Янзы-бүрү чергениң удуртук-чулары база-ла бодунга-даа, ара-зынга-даа Тываның сайзыралын едип алырын бодап, чугаалажып-та турар болбайн аан. Оларның бодалдары бөдүүн чонуундан өске үлүг. Оларның, удуртукчуларның, адаанда ажылдакчылары – бөдүүн чон. Удуртукчуларда кол-ла со-рулга – ол чонну, ажылдакчыла-рын хүлээлгезин күүсөдир кылдыр ажылдадыры. Боттарының билер-чаа-биле удуртулгага херек арга-ларын ажыглап турары чөп. Ын-чангаш-даа удуртукчуларның бир кезини, хоорайлардан аңгыда, көдээ черлерде оларның хөй кезин боттары бурунгаар сайзы-ралды моондактап алган турарын билбейн турарлар. Билзе-даа, кулаан кыскаш, бодунуң уу-биле ажылдап-ла турарлар.

Чүү деп ыңдыг, кандыг моон-дагыл ол? XXI чүс чыл эгелээнден бээр 10 чыл чедип келди. Ниилел сайзыралы Россияда шагда-ла оккуру-биле бурунгаарлаан. А Тываның чамдык удуртукчулары эрткен XX вектин аргалары-биле удуртулгазын чорутушаан. 20 чылдар бурунгаар, 1990 чылдар-ның эгезинге Тывага компьютер деп хуулгазын дериг-херексел көстүп келген. Амгы үеде күрүне албан черлери, өөредилге черлери компьютер дузазы чокта, бижик билбес дүмбей караңгы кижиле-демей апарган. Тываның 156 шко-лаларында чүгле компьютерлер бар эвес, Делегей Четкизи – Ин-тернет ажыглап турарындан бээр бижик элээн каш чылдар эрткен. Компьютер салып аары, Интернет-

че кирери дээрге, бажың-балгат-тудары, арт-сын ажары эвес, каш акша-биле ону садып алгаш, кноп-каны басыптары-дыр. Ынчан кижиле бүдүн делегей-биле тутчу берген болур. Шак мындыг бөдүүн бурун-гаар депшилге турда, республи-када янзы-бүрү чергениң удуртук-чуларында компьютер билбес кижилериниң хөйү кайгамчыктыг. Бо хүнде Россияның Президентизи Дмитрий Медведев ышкаш, эртен-ниң-не Интернет басып, чер-де-легейде болушкуннарны билип ал-турар республикада удуртукчулар хөй бе? Оларның саны чаңгыс кижиниң салааларындан көвүд-везе хөңнү. Кайы кожуунуң, кайы сумунуң удуртукчузу хуннуң-не Тыва Республиканың gov.tuva.ru сайтызын көрүп турарыл? Хары-лаары – берге айтырыг. 140 мил-лион чурттакчылыг, 80 ажыг субъектилерлиг Россия Федера-циязының Президентизи эртеннин-не сайттардан медээлерни көрүп турда, республиканың 2-3 сумулуг кожуунуң ийикпе, 20-30 өрегелиг сумунуң азы адаанда чүгле 4-10 ажылдакчылыг удуртукчу назы-нында-даа Медведевти өттүп көрбээн. Ооң бодалында ыңдыг күзел-даа чок. Чүге дээрге ол компьютер билбес болгаш, оон ба-раанындан-на коргар. Ол удуртук-чунуң адаанда ажылдакчылары компьютерни кончуг эки билер болдурлар эвесле. Канчал мындыг

байдалга келген бис? Удуртукчу кижиле, билдингир-ле, дээди эртем-ниг, чамдыктары улуг черлерге ажылдап чораан болбайн аан. Амгы үеде кандыг-даа удуртукчу-ну мөөрей эрттиргеш, алыр бол-гай. Ажылга хүлээп алыр мөөрей база янзы-бүрү негелделиг. Кожуун, суму чагыргазынга соңгулда эрттирер болганда, хөй дөргүл-төрелдиг кижиле компьютер билер, билбес-даа болза, ол эрге-дужаалче саат чок эрте бээр. А оон соонда ол РФ-тиң 131 дугаар Хоойлузу мурнунга идип алгаш: «Тус чер чагыргазы боду баш миннир» – деп адаанда ажылдак-чыларынче салаазын айтып каар-лар. Улуг черлерде чамдык удур-тукчулар «таныш-көрүш» деп хам-чыктыг аарывыс-биле ажылдай берген боор, ынчангаш олар база-ла холу-биле адаанче айтырлар. Орус дылда «удуртук» дээн сөстү «руководить» – «руками водить» деп очулдурар ийик. Компьютер-биле актшкан удуртукчулар орус дылда очулганы кедергей эки шиң-гээдип алган болгаш, чүгле хол-дары-биле айтырынга өйлөшкен-нер. Оран-делегейни компьютер, Интернет шыва алганда, Тыва Рес-публиканың Чазаа «Электроннуг Чазакты» кылыр деп мурнунга сорулга салып алганда, компьютер билбес удуртукчулар канчаар удуртуп турарын көөр болза база солун. Оларның бир кезин иштиги

делегейиниң кызызындан ажыл-дакчызын чылдагаан бар, чок-даа болза, ону куду көөрүн бодап, элдеп-эзин буруудадышкыннар онаарынга өй. Бодун негелделиг, билбеси чок удуртукчу кылдыр көргүзери ол-дур ийин. Оларның бир чамдызы ажылдакчылары-ның компьютерге парлаан ажыл-дарын, дылдың грамматиказын билер, билбес-даа болза, оларны эткеш, катап парлаары-биле эгидип-ле турарлар. Бодун «компью-тер билбес-даа болзумза, дыл эртемниң талазы-биле академик мен» дээрзин көргүзери ол. Шак мынчаар компьютер билбес удур-тукчулар даргазырап турда, айлар-хүннер, чылдар эртип-ле тургаш, ам 2010 чыл үнүп келген. Оларның ажылында бурунгаарлаашкын канчал турар боор. Бодунуң улуг үнелин көргүзерин кызыдып турда, ниилел бурунгаар аайлыг болганда, оон ажылы депшиир ха-маанчок, улам куду чылып турбайн канчаар. Мындыг удуртукчуларның бодалында чаңгыс-ла чүүл – ша-лыңы, улуг шалыңы.

Мындыг удуртукчуларның уруглары, уругларының уруглары шагда-ла Делегей Четкизинде аян-чорук кылып турда, болар чүге оода парлаарын безин өөренип албастарыл? Оларның мөзү-бү-дүжү чер албазында бооп турар: угаан-медерелиниң кызызында, чалгаазында-дыр ийин. Артык

шимчээшкын, артык бодал кылы-рындан халажыраар, амыдыралга сонургалы чогуңдан, чингине тыва дылга чугаалаарга, сузу чок бол-ганындан мындыг удуртукчулар бистиң аравыста бар бооп турар. Бир эвес Хемчик, Каргы, Ишкыннер азы Эйлиг-Хем бажында 40-50 харлыг малчын аратты компьютер-ге өөредир болза, ол 1 шак бол-ганда Word программаны өөренип аар болгаш парлай бээр, 15 минута болганда Интернетче – Internet Explorer азы Opera-же кире бээр. Малчыннар кайгамчыктыг, амыды-ралга сонургаачал, хайгаараачал болгаш ыңдыг. Чаа чүүлге бо таварылгада компьютерге ажыл-даарына өөренири дээрге, ки-жиниң бүдүжүнүң херечизи-дир. Кандыг-бир ажылды билбес кижиле ону кыдыындан көргөш, бөдүүн чүве деп бодаар. Компьютер-биле актшкан «үжүк-эдерлер» ыңдыг. Бир-тээ, шак мындыг амыдыралга бурунгаар чүткүл чок удуртукчу-лар кожууннарда, сумуларда, ал-бан черлеринде дыргын турда, Ты-ва чурту канчал сайзыраар боор! Херек кырында компьютер дээрге, кандыг-даа кижиниң, ылаңгыя удуртукчунуң, бурунгаар үзел-чүткүлүн, быжыг тура-соруун, чо-ну, чурту дээш сагыш салышкын бар-чогуң илередир эртем-техни-каның чедиишкини-дир дизе, кандыг-даа чазыг турбас.

Маадыр-оол ХОВАЛЫГ,
чогаалчы.

Айлаң ДАРЖАА

ОБ эргелели дыңнадып тур

ХЕМЧЕГЛЕР АЛДЫНЫП ТУРАР

Апрель 13-14 хүннеринде агаар-ның температуразы көдүрүлгени-биле даглардан эрип баткан суглар Кызыл хоорайның болгаш Каа-Хем суурнуң кезек девискээрлерин хөөлбектелдир апкан.

РФ-тиң ОБЯ ТР-де эргелелин ууртулгазы дүүн, апрель 19-та, парламалга конференциязын эрттирип, онза байдалдар болуп болгу дег черлерде кандыг ажылдар чорудуп турарының дугайында медээлээн.

— Онза байдалдар комиссиязының бир дугаар хуралы март 28-те болуп эрткеш, республикада бо кыжын чагган харның курлавыры улуг болганы-биле туруп болгу дег суг көдүрүлүшкүннеринин девискээрлерин айтып, муниципалдыг тургузуглар аайы-биле кылып чорудар хемчеглерни чугаалашкан турган. Ийи дугаар хурал апрель 2-де болуп эрткен. Аңаа кандыг хемчеглер алдынганын, немелде кандыг ажылдар чорудары негеттинип турарын чугаалашкан.

Суг алган девискээрлеринин дугайында мындыг чүвени чугаалаксап тур мен. Бирээде, Каа-Хем суурда хөөлбек-хөлчүгеш турар ужурул дээш, кезек

девискээрни чоогалап каан турган. Ол девискээрге кандыг-даа чөпшээрел чокка, боттарының туразы-биле чуртталга оран-савалары тудуп алган кижилер берге байдалда таваржып турар. Ийде, чоокку Каа-Хем девискээринге суг хөөлбээн аштаарга, суг эртер ужурул турган хоорзаларны бок дуй чыдыпкан болган. Ол чоок-кавыда бок төгөр контейнерлер чок, хоорзалар чоогунда мал өдээ дээш, чүпү чок дээр?! Ол бүгүнү аштап турган үеде ынаар бок төп турар чаңгыс-даа чурттакчы кижилер кээп дузалашпаан. Үште, бо чылын харның дүшкени өске чылдарга деңнээрге улуг, ынчангаш чурттакчы чон онза байдалдар тургузуп бээрине белен болзун. Суг алыр девискээрлерде чурттап турар хамаатылар өңчү-хөреңгизин камгаладып алзын — деп, парламалга конференциязын эрттирип турган удуртукчулар: Эрес-оол Байыр-оол (ОБ эргелели), Владимир Сат (мэрнин оралакчызы) олар дыңнаткан.

Камгаладылга кылдыр дээрге өңчү-хөреңги камгалап турар компаниялар кожзавод девискээринин чурттакчыларының өңчү-хөреңгизин камгалавайн турарын конференцияның киржикчилери чугаалаан.

Чылдар болгаш болуушкуннар

ЭЛЕП ЧИТПЕС ҮҮЛЕ-ХЕРЭЭ ДЭЭШ...

Тывадан дайынче чоруткан фронтчулардан каш-ла санныг кижилер арткан. Апрель 17-де найысылалда Улусчу чогаадылга бажыңына Бичии көрүкчүлөр театрынга (ТЮЗ) Ада-чурттуң Улуг дайынының хоочуннарынга тураскааткан байырлал болган.

Кызыл хоорайның Төлээлекчилер хуралының даргазының оралакчызы Р.Б. Күжүгет ол ужуражылганы ажыдып тура: «Кандыг-дошкун чылдарда дайын шөлүңгө, тылга-даа Ие-төрөөн чуртуңар дээш кылган үүле-херээр элел чипес» деп чугаалаан. РФ-тиң Президентизинин Чарлыы езугаар Тиелелгениң 65 чыл оюн таварыштыр юбилей

медальдарын Клавдия Изотова Черненкога, Татьяна Николаевна Шалчыновага, Мария Давыдовна Шалавинага, Пелагея Меркурьевна Шевцовага болгаш Ксения Ивановна Юшковага тывыскаан.

Хоочуннарга аныяк артистер, «Аялга» ансамбли болгаш чогаадыкчы коллективтин башкылары уран талантызын бараалгаткан.

Мэрияның Культура болгаш уран чүүл департаментизинин парламалга албаны.

«Энергострой» КХН

Кызыл хоорайның «Энергетиктер» микрорайонунда 11 дугаар бажыңда чаа 30 квартиралыг, чурттаарыңа аажок таарымчалыг квартираларны садып тур.

1 өрээлдиг квартира—
44 дөрбелчин метр;

2 өрээлдиг квартира—
72 дөрбелчин метр.

Соңгаларын пластиктен кылган. Чылыг дамчыдылганын, изиг болгаш соок сугларны квартиралар аайы-биле санап турар.

Кызыл хоорай, Колхозная кудумчузу, 2а,
телефоннары: 5-90-03, 17.00 шактың соонда 5-89-31.
Мобиль телефоннар: 8-923-268-9073, 8-905-920-4101, 8-906-997-2525.
БОДУНУҢ КВАРТИРАЗЫ БОЛУР!

«Ипотека агентилели» ААН болгаш Россияның Ажаалга банкызын дамчыштыр ипотека чээлизин берип турар.

ДЫҢНАДЫГЛАР

Каа-Хем кожуун чагыргазынче хамааты Буян Александрович Арапчаадан хуу чуртталга оран-савазының тудуун чорудары-биле Тыва Республика, Каа-Хем кожуун, Сарыг-Сеп суур, Даргат №2 кудумчузунда (адресиг уг-шии бар) чурттакчылыг черинин черлеринден ниити шөлү 1500 дөрбелчин метр чер участогун 3 чыл дургузунда арендага бээрин дилээн билдиришкени кириген.

Күштүг болуп турар хоойлужудулга езугаар бо медээни парлаан хүнүнден эгелээш 30 хонук дургузунда ук билдиришкенигге удурланган бижимел саналдарны Каа-Хем кожуунун чагырга чери хүлээп алыр.

Каа-Хем кожуун чагыргазынче хамааты Рада Кыспаевна Чанчыптан тараачын (фермер) ажил-агыын чорудары-биле Тыва Республика, Каа-Хем кожуун, Кундустуг суур, Чодураалыг-Булуң деп черде (адресиг уг-шии бар) көдээ ажил-агыга ажылгаар черлерден ниити шөлү 1000000 дөрбелчин метр чер участогун 49 чыл дургузунда арендага бээрин дилээн билдиришкени кириген.

Күштүг болуп турар хоойлужудулга езугаар бо медээни парлаан хүнүнден эгелээш 30 хонук дургузунда ук билдиришкенигге удурланган бижимел саналдарны Каа-Хем кожуунун чагырга чери хүлээп алыр.

• Бодамдар дигин

Ынакшылдың бедик бадыткалы—ынак кижизинин күзелсоруунга чагыртыры.

Жан Батист Мольер.

Төрүттүнген хүнүңер-биле!

Бай-Тайганың Тээли суурунун хүндүлүг чурттакчызы, Россия Федерациязының школаларының алдарлыг башкызы, ынак угбасын Долзаңмаа Салчаковна СУГЛАЙ-ООЛДУҢ 70 харлаан юбилейин таварыштыр быжыг кадыкшылды, улуг аас-кежикти, хөй-хөй өөрүшкүнү күзедивис. Ажы-төлүңерге, уйнуктарыңарга өмөк-дөмөк болбушаан, арат-чонуңарга база дөргүл-төрелдеринерге арга-сүмө, чагыг сөзүңер берип, аравыска кады чорууңарны күзедивис.

Кызылда Намчылдарның Балчыларның өг-бүлелеринден.

Апрель айда мээң уругларымның төрүттүнген хүннери, ынчанга ынак солунувус дамчыштыр уругларымга байыр чедирип олур мен.

Улуг уруум ЧОЙГАНА төрөөн суурунда өөредилге адырын төлөтүп ажылдап турар. Ортун уруум ЧИМИТА школага өөренип тургаш-ла, оран-эрес, биче сеткилдиг, топтуг аажы-чаңы-биле онзагай, бичии уругларга дыка ынак болгаш Кызылдың башкы колледжизинде өөренип, кижизидикчи башкы мергежилди чедип алыр деп турган. Ам кадыгының аайы-биле бистин чанывыст думаларын хайгаарап олурар. Хеймер уруум ЧИМИС Томскин архитектура-тудуг университетин дооскан, ийи кыстыг, Салчактары керни болуп, Кызылда чурттап чоруур.

Ынчангаш ожукуңуң үш дажы дег уругларымга дараазың одуругларны бараалгаттым:

Апрель ай аас-кежик, өөрүшкүнүң айы болду. Улуг база ортун кызым апрельде чалаттынды. Угбаларың соон дарый майның бирде Ужукталдыр хеймер кызым төрүттүнген. Кыстарымның төрүттүнген хүннеринде байыр туду. Кылыр ишке кезээ боорун күзевиишаан, Каң дег быжыг кадыкшылды, кежик чолду Катап-катап аванаар мен йөрээп тур мен.

Авазы Мария Мөңгүновна СЕДЕН-ООЛ
Дус-Даг суур.

Тыва Республиканың Культура болгаш туризм яамызы
Тываның Күрүнениң Виктор Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театр
Тыва Республиканың Спорт болгаш күш-культура агентилели

«ХҮРЕШ» СТАДИОНУ

2010 чылдың май 1-ниң хүнү 11 шак 65 минутада

Улуг Тиелелгениң 65 чыл оюнга уткушту.

Тываның хөгжүм-шии театрының шаңналы дээт

65 шилиндек мөгениң ХҮРЕЖИ

база

«UTTUNDURBAS KYZYL KOŞ»

деп театржыткан көргүзүр

Программада:

маадырлыг эки турачыларны, ажыл-ишчи араттарны алгал-мактаыры, шүлүк, танцы-сам.

Күш-ажылдың болгаш дайын хоочуннарының сактыышкыннары Мөңгө отту долгандыр езулал сам.

Көрүкчүлөр национал хептиг келир!

Өртээ 65 рт

«ШЫН» СОЛУННУ ДАМЧЫШТЫР

Бистин эргим-огулус, акывыс, күдээвис, честевис, кады чуртта эжинин хайыралдыг ынак эжи, ажы-төлүнүн ынак ачазы Олча Оолпаевич ДАДАРЫКПАЙНЫ сөөлгү орукче үдээрине моральдыг болт материалдыг дузаны чедирип, бистин кажыыдалывысты үлөжип, ыр-чооктан келген чонувуска, төрелдеривиске, кудаларывыска, эш-өөрүн чаңгысклассчыларыңа, чаңгыс суур чурттуугларывыска, кады ажыл-чораан эштеринге, Тес-Хем кожуунун арга-арыг ажыл-агыын болгаш Шуурмактын ортумак школазы муниципалдыг өөредилге ады черинин коллективтеринге четтиргенивисти илередип тур бис.

Өөнүң ишти, ажы-төлү, авазы, ачазы, думалары

ТР-ниң Өөредилге, эртем болгаш аныяктар политиказының яамызының национал школаларны хөгжүдеринин институтунун коллективи ында эртем ажылдакчызы Белек-Кыс Монгушова Монгушка оон өөнүң ээзи

Чечен-оол Тангытович
МОНГУШТУҢ

аар аараанының соонда мөчээни-биле холбаштыр ханы кажыыдалды илередип тур.

ШЫН Индекс 667000.
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа.
Кол редактор С.С.МОНГУШ.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор—2-01-35, редакторнун оралакчызы — 2-19-87, тел: факс (394-22) 2-17-94, бухгалтерия — 2-17-91. e-mail: shyntuva@mail.ru

КИЛДИСТЕР: ниитилел-политиктиг килдис—2-18-10, культура, өөредилге — 2-03-88, очулга — 2-03-87, көдээ ажил-агый, чагаа — 2-17-09, үлетпур — 2-40-77.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделеда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама.

Тираж 8910. Чагыг 43. Номерни парламалгаже дужааганы: график езугаар 21.00, херек кырында — 20.00.

АГАР САНЫВЫС: № 40703810400000010000 БОАО Банк «Тувакредит» Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729 Россия Федерациязының Парламалга, телерадио-дамчыдылга болгаш массалыг коммуникациялар херектеринин талазы-биле яамызының Ортакчы Сибирде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солунну 2004 чылдың май 14-те эде бүрүткээн.

Херечилелдин дугаары — ПИ № 16-0510. Индекс 11530, 31730. ТР-ниң «Тываполиграф» Күрүнениң унитарлыг бүдүрүлгезинге парламал (Кызыл, Щетинкин-Кравченко, 1).

Солунда парлаттыг материалдарның авторларының бодамдар редакцияның туружу-биле дүүшлейн барып болур. Айыттыг саннар болгаш өске-даа фактылары, дыңнадыглары дээш авторлар боттары харыылаар.